

АКТУАЛЬНА ТЕМА**ГЕОГРАФІЧНА НАУКА В НОВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (за матеріалами наукового семінару)****Від редакції**

Обговорення цього питання було ініційоване редколегією «Українського географічного журналу». Головний редактор журналу директор Інституту географії НАН України академік НАН України Л.Г. Руденко звернувся з листом до провідних географів з проханням висловити свою думку про стан географічних досліджень та проблеми географічної науки в сучасних умовах. Статті, що надійшли до редакції, були опубліковані в УГЖ № 2 – 2010 року.

Як і передбачалося, в основному на основі обговорення опублікованих матеріалів 16-17 грудня 2010 р. в Інституті географії відбувся науковий семінар, проведений у формі круглого столу. Було визначено три теми, кожна з яких охоплювала широке коло питань.

Тема 1. «Сучасна місія географії в розвитку суспільства. Методології, трансформації й парадигми» (ключові напрями: нова місія географії та її предметна область, сучасні парадигми географії, питання регіоналізації та розселення населення, інтегральний потенціал території, кадастри і природокористування, майбутнє географії та її переваги).

Модератори: М.В. Багров, І.Г. Черваньов, О.Г. Топчієв.

Тема 2. «Стан і перспективи розвитку природничої географії» (ключові напрями: ідентифікація ландшафтів, ландшафтне планування, еволюційний розвиток геосистем та їхня стійкість, берегові зони морів, річок і водосховищ).

Модератори: П.Г. Шищенко, В.М. Петлін, В.П. Палієнко.

Тема 3. «Конструктивізм у сучасній географії» (ключові напрями: збалансований розвиток, якість життя населення, територіальна організація суспільства, географічна сутність адміністративно-територіальної реформи, геоекспертологія).

Модератори: С.А. Лісовський, І.В. Гукалова, Г.П. Підгрушний, К.А. Позаченюк.

Семінар розпочався вступним словом академіка НАНУ Л.Г. Руденка, після цього послідовно розглядалися питання за визначеними темами: огляд матеріалів модераторами, обговорення, дискусія. Завершальним етапом роботи семінару стало прийняття орієнтирів розвитку сучасної географії.

У роботі семінару взяли участь близько 70 науковців, викладачів, аспірантів з Інституту географії НАНУ, Ради по вивченню продуктивних сил України НАНУ, Київського, Харківського, Одеського, Чернівецького, Львівського, Таврійського, Дніпропетровського національних університетів, Вінницького та Кіровоградського педагогічних університетів, інших установ.

Надаючи важливого значення постановці визначених питань, обміну думками, формулюванню переліку актуальних проблем, над якими мають працювати географи у нинішніх умовах, редколегія вважає за доцільне ознайомити читачів журналу з висловленими, а також поданими у письмовій формі в процесі роботи семінару основними позиціями, спрямованими на посилення прагматичної функції географії.

Л.Г. Руденко (Головний редактор «Українського географічного журналу»)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Вже стало традицією, що між з'їздами Українського географічного товариства проводяться тематичні конференції, семінари. У рамках таких заходів відбувається і цей науковий семінар у вигляді круглого столу.

Нагадаю, що 12 листопада 2008 р. мною був направлений лист багатьом географам з приводу доцільності проведення такого семінару. Після консультацій з президентом Українського географічного товариства і членами Національного комітету географів України було загальною окреслено тему семінару, дату його проведення і потенційних доповідачів. З такою ж пропозицією 2 лютого 2010 р. я знову звернувся до колег з листом. На основі надісланих матеріалів було сформовано спеціальний номер УГЖ (№ 2 – 2010 р.) і, відповідно, проводиться обговорення на семінарі, робота якого розпочинається сьогодні. В процесі обговорення кожен із присутніх має можливість заповнити дві карточки, в яких він визначить ключові проблеми географії – а) теоретичні, б) прикладні – та шляхи вирішення цих проблем. Колективно ми сформуємо відповідний перелік проблем, над якими належить працювати найближчим часом.

Специфікою цього семінару є те, що модератори зроблять огляд матеріалів по кожній з трьох визначених тем, а далі розгорнеться обговорення, дискусія.

Коротко зупинюся на кількох важливих положеннях.

Перше. Про визнання суспільством, управліннями держави робіт географів. Наведу лише кілька прикладів:

– Цикл монографій (5 робіт) «Географічні основи регіонального природокористування в Україні», за який 8 географам було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 1993 року.

– «Національний атлас України» (методологія і практика розробки) як сучасна інформаційна система про

історію, природу, населення, економіку та екологічний стан природного середовища. За цю роботу 5 науковцям Інституту географії НАНУ та 3 провідним фахівцям ДНВП «Картографія» присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки 2009 року. «Національний атлас України» передано до Секретаріату Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, обласних, районних і міських державних адміністрацій, до вищих навчальних закладів, бібліотек.

– «Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) в Україні» (2004).

– З метою представлення інформації про Україну для країн-членів Європейського Союзу в 2008 р. видано англійською мовою працю «Ukraine in Maps».

– Для оцінювання стану компонентів навколишнього середовища, прийняття рішень, а також у навчальному процесі користується попитом пілотний проект «Екологічного атласу» (2009).

– Географи залучені до виконання проекту щодо обґрунтування вибору майданчиків для спорудження блоків АЕС.

– Перспективним і актуальним є участь у міжнародному проекті з ландшафтного планування.

– Свідченням зростаючого авторитету географічної науки є обрання на останніх виборах географів М.В. Багрова дійсним членом та В.І. Осадчого членом-кореспондентом НАН України.

Цей перелік можна продовжувати на прикладах розробок фахівців ВНЗ.

Приємно відзначити, що в 2010 р. Гладкому О.В. було призначено стипендію Верховної Ради України, Маруняк Є.О. – премію Президента України.

Друге. 30 червня 2010 р. я брав участь у слуханнях у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти стосовно стану та проблеми реалізації Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”. На цих слуханнях відмічено багато гострих проблем. Назву кілька з них:

1. За показником кількості виконавців наукових і науково-технічних робіт в розрахунку на 1 000 осіб населення (віком 15 – 70 років), за яким у 1992 році Україна була першою серед європейських країн, сьогодні вона втричі відстає від Німеччини, вдвічі – від Іспанії, Словаччини, Угорщини, Чехії, Естонії, знаходячись на рівні Болгарії та Румунії.

2. За період 1999–2009 рр. при збереженні загальної кількості наукових організацій, що виконують наукові дослідження, чисельність науковців, які виконують наукові дослідження і розробки, скоротилась на 27 %.

3. Законодавчо визначено, що бюджетні витрати на наукові дослідження в Україні мають становити не менше 1,7 % ВВП. Однак, у 2010 році видатки державного бюджету на науково-технічну сферу заплановано в обсягах 0,43 % ВВП, тоді як у найбільш кризовий 2009 рік ці видатки становили 0,46 % ВВП.

4. Середній розмір заробітної плати в науковій сфері становить 2 625 гривень, що не забезпечує достатні матеріальні умови для ефективності творчої праці та підвищення престижу професії наукового працівника, як це визначено статтею 23 Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність.”

5. Наукоємність промислового виробництва України не перевищує 0,3 %, що на порядок менше світового рівня; зменшується частка високотехнологічної продукції в структурі ВВП.

Узагальнення було таким: ми багато говоримо й приймаємо законів, а позитивних результатів немає. Має місце імітація активної діяльності. І, як приклад, було зазначено, що в Україні вже створено 14 дослідницьких університетів, а чим вони відрізняються від свого попереднього статусу?

Разом з тим, є надія, що влада, в широкому розумінні, приверне свою увагу до напрацювань та ідей географії, як це зроблено останніми роками в Росії. У нас, як і раніше, є дві можливості:

– довести свою корисність у розвитку суспільства, і тут потрібна робота на різних рівнях управлінської діяльності;

– повернутися до наук “другого” ешелону.

Щодо першого, то ми повинні розуміти, що управлінцям потрібні не тільки монографії й статті, а й конкретні обґрунтовані пропозиції до низки управлінських рішень. Тому найближчим часом нам потрібно істотно посилити прикладні дослідження, прикладом яких може бути ландшафтне планування, розробка Атласу надзвичайних ситуацій та інше.

У географії є свій інструментарій, включаючи геоінформаційні технології, широта погляду на об’єкти і явища з особливою увагою на розвиток території та її інтегральний потенціал, застосування інтеграційного підходу, намагання опрацювати стратегію розвитку регіонів, використовуючи основну парадигму розвитку XXI століття. Слід наголосити, що зараз відбувається докорінна зміна парадигми розвитку, а саме перехід до парадигми збалансованого розвитку, про її особливості написано багато, але на державному рівні немає навіть концепції сталого розвитку.

На мою думку, серед проблемних питань знаходиться, як і раніше, така фундаментальна для географії категорія як *“простір”*. Важливим є розуміння простору, принципів його організації, внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на нього та зміни його структури. Чим відрізняються складові простору у трактуванні представників різних наук, адже вже існують поняття економічного, культурного, етнічного, соціального, політичного, правового, інформаційного простору і т.п.

Останніми роками, на жаль, у роботах молодих науковців відчувається “відхід” від розуміння такої важливої категорії як *“територія”*. Територіальність, конкретна прив’язка дослідження до території є однією з найважливіших ознак географічних досліджень, про що у свій час наголошував К.І. Геренчук, і в цьому напрямі він зробив багато. Прикладний вихід географічних досліджень, без сумніву, потрібно посилити на основі сучасного розуміння усіх складних процесів, що відбуваються на конкретній території. Посиленню прагматичної функції географії щодо розвитку території сприятиме інвайроментальний підхід, про що неодноразово наголошував І.Г. Черваньов.

В Україні відбулась докорінна зміна територіальної та галузевої структури виробництва, втрачено багато виробництв, продукцію яких замінено експортними товарами. За рік в Україні тільки китайських товарів продається на 3 млрд 70 млн доларів, зокрема, побутова техніка – 1 500 млн дол., одяг – 500 млн дол., взуття – 500 млн дол., дитячі іграшки – 300 млн дол., автомобілі – 20 млн дол., риба і морепродукти – 150 млн дол. (“Комсомольська правда”, 10 – 16.XII.2010 р.). Але ж ці товари раніше вироблялись в Україні. Тенденція заміщення товарів, а значить і зміна виробництв, форм власності продовжується, що призводить до формування в регіонах України структури виробництва, яка становить сировинний придаток до розвинутих країн.

Завершуючи цю тезу, відмічу й те, що не завжди ми повинні радіти інвестиціям. Мною разом з іншими чотирма директорами інститутів підписано листа до Прем’єр-міністра України М.Я. Азарова з приводу можливого введення в Україні нового закону “Про вдосконалення дозвільної системи у будівництві”. Автори цього листа наголосили: “ми з тривогою констатуємо справжню навалу “іноземних інвестицій” у вигляді застарілих виробництв і технологій, які заводять в Україну”. Досліджуючи процеси, що відбуваються на певній території, та спілкуючись з управлінцями, ми повинні усвідомлювати, що нерідко екологічно шкідливі проекти під виглядом інвестицій отримують вільний доступ у наші регіони. Це стосується також і аграрного сектора.

Очевидним є й те, що дуалістичний характер географії і наявність фахівців і природного, і суспільного напряму буде тільки сприяти інтеграції різних підходів до проблем розвитку території.

Завершуючи тезу про територію, зазначу, що ця складна категорія опрацьовується багатьма науковцями, зокрема вона розглянута у статті О.Г. Топчієва в УГЖ № 4 за 2010 р.

Роздумуючи над прагматичними напрямками розвитку географії, слід звернути увагу на те, що управлінську функцію географії можна значно посилити шляхом використання існуючих та створення нових специфічних технологій, спрямованих на цільове вирішення конкретних проблем, пов’язаних із розвитком території і особливо запобіганням негативних наслідків, які виникають при взаємодії суспільства і природи (оцінка екологічної стійкості ландшафтів, оцінка впливів різного типу на ландшафти, здійснення екологічної експертизи, опрацювання засобами ГІС-технологій варіантів планів і стратегій розвитку території тощо).

Прямую реалізацією прагматичної функції географії насамперед є участь у таких актуальних завданнях:

- розроблення стратегій регіонального розвитку регіонів на принципах збалансованості, програмного документа, у якому в тісному зв’язку розглядається мета і пріоритети розвитку регіону та проблеми розвитку території як інтегрального ресурсу, що включає саму суть простору і його різновиди, різні види ресурсів, а також певні обмеження розвитку економічного, екологічного, соціального і культурологічного характеру. В нинішніх складних умовах оптимізації системи центральних органів виконавчої влади конструктивізм щодо участі географів мав би бути особливо відчутним;

- визначення географічної сутності адміністративно-територіальної реформи. У географії є достатньо напрацювань щодо моно- і багатокomпонентних видів районувань.

Потребують опрацювання й подальшого розвитку проблеми щодо еволюційного розвитку геосистем та їхньої стійкості. Саме поняття *«геосистема»* має ряд тлумачень і підлягає обговоренню та осмисленню. Своє тлумачення цього поняття викладено в кількох публікаціях. У контексті розуміння еволюції геосистем слід приділити увагу трансформації зональності і сучасним змінам, переміщенням зональних меж та меж фізико-географічних областей і країв у зв’язку з регіональними змінами клімату.

Стосовно ж виявлення економічних особливостей розвитку, то, на нашу думку, слід чекати значного збільшення мозаїчності економічного простору і відмінностей у темпах зростання (спаду) регіонів держави.

Тотальна депопуляція населення, зміна форм власності, спад виробництва, яке жевріє лише у містах, призвели до порушення існуючих систем розселення і значного послаблення їх важливої складової – сільських поселень. І це посилює тільки одну модель розвитку “центр – периферія”. Переміщення людей та їхньої економічної діяльності в міста посилює тиск на інфраструктуру останніх. Разом з тим, і теорія полюсів росту підлягає осмисленню в нових умовах. Так звані полюси росту тільки формуються і не завжди здатні обслуговувати прилеглу до них територію. В умовах значної моноцентричності наших центрів розвитку та стану сільськогосподарських поселень слід обережно відноситись до стимуляції агломераційних процесів, які ще більше розгойдують і так не стабільні регіональні системи розселення.

Впродовж останніх років посилюються дослідження регіонів з акцентом на оцінювання якості та безпеки життя людей. І це в цілому вірно, адже ми повинні усвідомлювати, що всі реформи здійснюються не заради виробництва, а заради поліпшення умов і якості життя людей. Категорія *«якість життя»* потребує подальших розвідок. Крім відомих напрацювань з цього питання, виконаних в Інституті географії, цей аспект дослідження

є також у роботах співробітників Інституту прикладного системного аналізу НАН України і МОН України. За їх розрахунками Україна за показниками якості життя знаходиться на 73 місці, а перші займають невеликі держави: Швейцарія, Швеція, Нова Зеландія, Фінляндія і Норвегія, які, до речі, не входять до Європейського Союзу, до якого ми так намагаємось увійти не за своїми економічними і соціальними показниками, а за можливими політичними рішеннями.

Наступна теза стосується того, що сучасний стан суспільного розвитку формує якісно нові реалії. Попередні здобутки географії зберігались досить довго та закріпились у теорії, методах і практичних діях. Посилення небезпек порушення стабільності геосистем, глобалізаційних процесів, поява небезпек значного погіршення екологічних властивостей компонентів природи та скорочення життя людей потребують нового мислення й ставлення до опрацювання стратегічних планів розвитку регіонів, в основі яких лежать істотні якісні зміни у розвитку суспільства. Це значною мірою зумовлює активізацію людського фактора шляхом утвердження світоглядної географічної думки. Адресатом її має стати насамперед освіта, просвіта. Оновлена географічна освіта має формувати новий світогляд, нову громадську думку, нове ставлення до природи та взаємодії з нею суспільства. Основна проблема, яку потрібно вирішити найближчим часом, – це фундаментальні зміни в орієнтації знань у процесі шкільної освіти, тому що загальною людською відповідальністю є збереження стійкості геосистем до техногенного впливу на них. Пошуки механізмів такого вирішення здійснюється, але не при загальній підтримці людей через їх неусвідомленість гостроти проблеми можливого припинення життя на Землі.

Коротко окреслені лише окремі проблеми географічної науки в нових соціально-економічних умовах розвитку змушують нас переглянути здобутки як в теорії та методології, так і в методах дослідження з тим, щоб відібрати з критичною визначеністю все найкраще, що отримано нашими попередниками, та йти далі, бо процес пізнання безкінечний. Росіяни вже зробили кілька важливих кроків у розробці нових термінів і понять. Нам тут є над чим подумати, і першим кроком мають стати розпочаті роботи над підготовкою тлумачного словника українською та польською, а можливо й англійською, мовами з питань ландшафтів, рекреаційного природокористування, туризму, як одного з напрямів українсько-польського співробітництва.

Безсумнівно, одним семінаром і навіть десятком не вирішимо всі нагальні проблеми без активної співпраці.

ТЕМА 1. «СУЧАСНА МІСІЯ ГЕОГРАФІЇ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА. МЕТОДОЛОГІЇ, ТРАНСФОРМАЦІЇ Й ПАРАДИГМИ»

І.Г. Черваньов (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна)

Інтеграційне географічне мислення було закладене багатьма видатними географами, і нині ця фундаментальна теза щодо комплексності географії, інтегративного підходу до території не втратила свого значення. Безумовно, з'явилися нові об'єкти реальності, які ми хотіли б досліджувати, новий апарат отримання інформації, але практично мало що змінилося у методах, підходах і в таких речах, коли потрібен глибинний аналіз інформації. Можна сказати, що виділилося два підходи: об'єктний і предметний, а третій – це проблемний підхід, коли ми бачимо, чи вирішуємо проблему із тих, що потребує суспільство, чи це проблема внутрішньонаукова, і навколо цього концентруємо свою діяльність. І в цьому проблемному баченні географія долучилася до багатьох таких речей, які були цікаві і в радянські часи, і сьогодні, серед них проблема територіальності.

На думку П.Г. Шищенко та О.О. Любіцевої, викладену у матеріалах для обговорення на семінарі, зазначено, що ми не відчули досі якісного зрушення в науці в цілому і особливо у ставленні до неї ззовні у суспільстві. Це питання ми почали обговорювати ще 15 років тому на сторінках «Українського географічного журналу». Які ж проблеми сьогодні можна вважати сучасними імперативами суспільства щодо розвитку науки взагалі і подальшого руху, що називається сталим розвитком. На мою думку, слід виділити два пункти. Перше – розуміти, що настає інформаційна ера і відповідно до цього відбуваються зрушення по відношенню до того, що є інформацією. Зверну увагу на те, що географія значною мірою інформаційна наука, тому що користується здебільшого чужою інформацією, добутою фахівцями інших галузей, меншою мірою – власною. Як виняток, можна навести праці В.М. Петліна. Друге – сучасний світ є інвайроментальним, середовищем або екологічно, як у нас прийнято, збентежений і центрований, тобто багато що сприймається через призму навколишнього середовища і його стану, і це ми всі добре знаємо.

На слайді, що демонструється, запропоновано бачення колективом авторів статусу та місії сучасної географії. Географія – це наука про інтегральний ресурс суспільства, або суспільного розвитку, що визначається поєднанням властивостей певної території чи акваторії і вивчається науково визначеними способами. Питання стосовно місії географії в людській свідомості може бути спірним. М.В. Багров запропонував такі образи як «матриця світовідбиття» і «матриця світорозуміння», виходячи з того, що кожна людина має свою свідомість і залежно від тієї матриці будує своє бачення. Питання про мету географії у науковому вимірі є більш складним і суперечливим. Напевно, тут можна обмежитися кількома пунктами. По-перше, прикладна місія географії. Якщо, як приклад, взяти рамкові програми ЄС, то формулювання, викладені в них, можуть нас зацікавити: зміни клімату, забруднення і ризики, стійке використання ресурсів, природоохоронні технології та інструменти

оцінювання стану Землі.

По-друге, набуває розвитку проблемне бачення. Це стосується проблем географії як науки, наукових проблем. В чому вони полягають? У багатьох матеріалах, що були надруковані, найчастіше має місце ототожнення натурального і наукового, тобто можна сказати, гносеологічного і онтологічного. Наприклад, О.П. Ковальов пропонує поширювати гносеологічний підхід на натурний об'єкт дослідження, начебто цей об'єкт змінюється разом з поглядами дослідника. Але це неможлива річ. Інша дуже важлива річ, про це багато написано, – це відсутність наступності, кожен географ стає таким собі гуру в своїй області і не звертає уваги на те, що роблять інші, і часто все відкривається вдруге. Наступне – це відсутність обов'язкових правил дослідження. Дехто вважає за краще, якщо у нього оригінальний набір методів дослідження. Тут є певна специфіка, зрозуміла тим, хто проводить дослідження з гідрології. Ми легко переносимо закони, закономірності з фізики, скажімо економіко-географи переносять закон Ньютона і розглядають взаємодію будь-яких економіко-географічних об'єктів. І останнє – це відсутність правил перевірки та доказу. В точних науках, фундаментальних науках є правило: якщо дослідник щось зробив теоретично або експериментально, то має бути два чи три незалежні науковці, які перевіряють, підтверджують результат.

Визначення науковості пропоную розглядати за трьома смисловими тезами: про закон і основні властивості певної предметної області, предметну сферу даної системи спостереження і про фіксовану знакову систему наукової мови. Стосовно співвідношення гносеологічного і онтологічного. В більшості випадків ми переносимо гносеологічне, тобто результати свого бачення, свого дослідження на онтологію, тобто на об'єкт. Є приклади того, що ми перетворюємо географію на натурфілософію, бо кожен відомий науковець вважає за можливе для себе поширювати свої уявлення на натурний об'єкт. Я хочу звернутися особливо до молоді. Тут підкреслено вимоги відтворюваності як доказу істинності. Ця вимога настільки важлива, що її слід утвердити в науковому статусі. Я б запропонував провести два однакових дослідження і порівняти результати, але на сьогодні неможливо буде їх порівняти. Ще Леонардо да Вінчі розробив і запровадив методи правильної побудови моделі відносно об'єкта і перенесення результатів моделювання на цей самий об'єкт.

Питання мови більш-менш забезпечене, у нас є «Географічна енциклопедія України», «Екологічна енциклопедія», словники, нормативні документи, хоча є й схильність до термінотворчості без будь-якого обґрунтування. Слід звернути увагу на наявність чи відсутність формальної мови і неможливість працювати з мовою. Тут демонструються приклади побудови і використання мови опису рельєфу. Це було вперше надруковано 23 роки тому, але мені не відомо, щоб хтось інший скористався б цими розробками, отже вони або не своєчасні, або не зрозумілі.

Пропозиції: за аналогією з виданням «География и географы» (1988 р.) можна було б підготувати таку ж в Україні; слід підтримати пропозицію про державне ландшафтне знімання та про кадастр територіальних ресурсів. Географія має розвиватися, надбудовуючи нові знання на попередні.

О.Г. Топчієв (Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова)

Перше враження за тими тезами, які ми розглядали, за виступами, публікаціями, які передували нашому зібранню, – величезний різнобій, величезна різноплановість, і вона сьогодні є і буде.

Разом із визнанням, що географія десь втрачає, десь не набирає, що вона розпорошена, є й твердження, що географія потроху відновлює й посилює свої позиції. Йдеться про те, що до нас нормально доходять світові тенденції, світові напрями (сталий розвиток, екомережі, захист довкілля, планування території та інше) і знаходять відгук. Можна назвати кілька проблем і питань, які мають пряме відношення до сьогоденної географії, в яких географи беруть або можуть брати безпосередню участь. Вони спираються на закони України, на постанови Кабміну, на укази Президента, на сучасні кодекси тощо.

Серед них важливе місце посідають розроблення принципів і методів кадастрової оцінки сільськогосподарських і міських земель та введення в дію Державного земельного кадастру України (географи вперше підняли цю проблему ще в Радянському Союзі), розроблення загальнодержавного і регіональних географічних кадастрів природних умов і природних ресурсів, формування природних каркасів країни в цілому та її регіонів у формі національної та регіональних екомереж, теоретико-методологічне обґрунтування регіональної економіки як нового напрямку на стику географічної та економічної науки, практична розробка концепцій, програм, планів, стратегій соціально-економічного розвитку регіонів міста, регіоналізація України, розроблення і затвердження на офіційному рівні схеми соціально-економічних районів країни для потреб державної регіональної політики і відповідно вимогам Асоціації європейських регіонів, розроблення схем планування територій міст, регіонів, країни в цілому, теоретико-методологічне обґрунтування планування територій, я називаю його геоплануванням, як нового напрямку географічної науки, подальша теоретико-методологічна розробка геоінформаційних технологій, формування національних та регіональних геоінформаційних систем.

Отже, перша теза: попит на географічні дослідження реально є, він має очевидну тенденцію до розширення й зростання. Питання тільки в тому, як ми консолідуємось, як ми зорганізуємось, як ми впорядкуємось і т.п.

Я хочу посилити тезу, висловлену П.Г. Шищенком разом з О.О. Любіцевою про те, що одна з центральних проблем географії – це величезний розрив, слабкі стики, слабка взаємодія, слабка координація між фізичною і, кажу по-старому, економічною географією. У нас склалася парадоксальна ситуація – сьогодні ми всі підписуємося, визнаємо, пишемо в підручниках про те, що система географічних наук має вочевидь один об'єкт

дослідження – ландшафтну (хтось каже географічну) оболонку Землі. Але немає дисципліни або комплексу дисциплін, які б кореспондували на цей цілісний об'єкт географії, розглядали б ландшафтну оболонку як соціо-природний феномен. Разом з тим, можна відзначити як позитив, що ми йдемо назустріч один одному – фізична географія і соціально-економічна. Фізико-географи розробляють, і дуже продуктивно, концепції соціальних функцій ландшафтів, соціально-економічна географія – тематику оцінки природних умов, природних ресурсів і т.п.

З другої половини ХХ ст. головною тенденцією став географічний синтез. Перед тим була диференціація – галузеві науки подрібнювалися. Сьогодні хорологічна концепція, ландшафтна концепція, вчення про територіальні комплекси, природні, соціально-економічні, соціо-природні, вчення про територіальну організацію суспільства, вчення про планування території, геоінформатика – ті парадигми, сьогоднішні концепції, які географію знову інтегрують до понять – фізична, економічна. Обов'язково слід виділяти природокористування, планування території, генеральний синтез, подавати нашим студентам і надалі цілісний об'єкт як цілісний науковий напрям.

Аналізуючи сучасні визначення предметів фізичної і соціально-економічної географії, переконаємося, що вони мають об'єкту прив'язку: фізична географія вивчає природні складові і геосфери, соціально-економічна географія - суспільні, або соціально-економічні складові. На мій погляд, ми дозріли до того, щоб зробити такий крок – і для фізичної, і для економічної географії заявити і розробити, а не просто задекларувати, лінію, за якою і фізична географія вивчає ландшафтну оболонку в цілому з усіма її компонентами, включаючи розселення, міські ситуації і т.п., і соціально-економічна географія вивчає ландшафтну оболонку в цілому. А розвести їх предметно за аспектами – фізична географія вивчає природні закономірності геопросторової організації ландшафтної оболонки Землі чи то в місті, чи то в Антарктиді (а не шукати посилено так звані природні компоненти в чистому вигляді), суспільна географія вивчає соціально-економічні закономірності складу, функціонування, геопросторової організації цілісної ландшафтної оболонки Землі. Щодо назви для інтегрованого курсу, це може бути, наприклад, загальна теорія ландшафтної оболонки Землі, основи соціо-природної організації ландшафтної оболонки Землі.

Наступне. У концепції територіальної організації суспільства є дві важливі складові серед багатьох інших – адміністративно-територіальний устрій і розселення населення. Зрозуміло, що між цими двома складовими повинна бути якась ординація, бо вони в одній системі чи мегасистемі. Але якщо адміністративно-територіальний кодекс оновлюється, змінюється і т.п., то система розселення – це явище глибоко вкорінене історією, географією в природу, середовище – це генетичний підхід. Ми повинні розібратися, класифікувати системи розселення і представити їх як реальну основу, до якої слід прив'язувати адміністративно-територіальний устрій.

Стосовно нової наукової картини світу. Докорінно змінилася методологія цивілізаційного розвитку людства. Сьогодні суспільний розвиток непередбачуваний, величезні риси індетермінізму, стохастичності, стадійності, суспільний розвиток полілінійний, стадійний за точками біфуркації – ніякої розумної послідовності немає, суспільний розвиток не має орієнтації відносно прогресу, регресу. По-новому читається сьогодні й взаємодія природи і суспільства.

Отже, дискусія, яка відбувається на цьому семінарі, вкрай потрібна. Її слід конструктивно і радикально посилити, зокрема створити сайт для обговорення цих питань, коригувати наші навчальні плани, рухатись до високого географічного синтезу.

І.О. Горленко (Інститут географії НАН України)

По-перше, дуже важливо було б відродити координаційну раду з географічних досліджень, яка існувала 20 років і активно працювала в справі координації досліджень, а також, що дуже потрібно, координації тем кандидатських і докторських дисертацій, чого зараз не робиться.

По-друге, ставлячи питання, як ефективніше географії брати участь у вирішенні суспільно важливих питань, слід виходити з конкретними розробками, і вони мають бути комплексними географічними. Такі розробки у нас започатковані давно, але вони не просувалися, тому що дуже важко об'єднати зусилля суспільних і фізико-географів. Наприклад, розроблена в Інституті для Міністерства охорони природи карта еколого-економічного районування (техногенне навантаження) стане корисною, якщо його співставити з стійкістю природних ландшафтів. По-друге, це переведення повноважень від центральної влади до місцевих органів влади і відповідне фінансове забезпечення, а у нас зараз тільки ставиться питання про те, щоб змінити надходження податків в центральний бюджет і місцеві бюджети.

Б.П. Яценко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Обговорюючи питання про географічну науку в нових соціально-економічних умовах, не можна обминути тему про роль політичної географії, трансформацію поля її досліджень.

Політична географія як складова географії відома вже понад дві сотні років, а як самостійна наука склалася в 90-х роках ХІХ ст. У другій половині ХХ ст. істотно розширилося поле наукового пошуку в дослідженнях політосфери. Протягом понад століття реноме науки і в академічних колах, і серед широкої громадськості було несталим через зміни політичної кон'юнктури в різні періоди історії, але об'єкти і теми її наукових досліджень завжди були актуальні й потрібні.

Впродовж століття змінювався і дискурс політичної географії. Якщо в її класичних працях першої половини ХХ ст. політичні процеси і явища інтерпретувалися з урахуванням переважно географічних (енвайронменталістських) чинників, то в сучасних умовах бачення географічних процесів і систем уже має враховувати й політичні чинники. На основі вивчення глобальних і регіональних взаємозв'язків і закономірностей територіально-політичної організації суспільства створюється теорія про струнку ієрархію т.зв. «географічних місць» (територіально-політичних систем).

Зазначене вище стало можливим внаслідок певної системи змін у баченні поля досліджень політичної географії.

Ранній період політичної географії пов'язаний з об'єктивістсько-абстрактними описами тієї чи іншої території, при якому завуальовувалися корінні питання суті її суспільної ідентичності і протистояння політичних інтересів різних сил. Автори часом «ховали» об'єкти свого дослідження за покривом об'єктивності, акцентуючи увагу на «факторах географічного середовища», щоб приховати соціальні, расові й політичні реалії.

Наступна зміна політико-географічного бачення полягала в появі руху від геодетерміністичних тлумачень в термінах енвайронменталізму, або соціальних факторів до політико-географічної аргументації в історичному та суспільно-географічному контексті. Формування ліберально-демократичного розуміння політико-географічного і геополітичного поняття «сили» (power) формувало бачення, яке віддавало належне спроможностям і силі розуму людини більше, ніж її залежності від «сили» чи то природної, чи то економічної.

У післявоєнні роки був певний період, коли розвивалися описові емпіричні політико-географічні дослідження різних проблем, пов'язаних з «гарячими точками», прикордонними та етнічними конфліктами, глобальними протистояннями мілітарних сил тощо. Однак, наприкінці ХХ століття мейнстрім досліджень політичної географії пов'язаний з вивченням проблем формування територій держав, кордонів, політико-географічного положення, систем нація-держава, суверенітету, зрештою – геополітики.

Сучасні політико-географічні наукові розвідки характеризуються посиленням уваги до історичності досліджуваних процесів, вивчення країн і регіонів у контексті світосистемного та цивілізаційного аналізу. В міру того, як змінюється історична ситуація, трансформується й політико-географічне бачення тих чи інших явищ і проблем. Нині поле об'єктів політичної географії трансформується феноменами «глобальності» й «стиснення простору» геосистеми. Такі реалії як «взаємозв'язок», «взаємозалежність», «глобальна культура», «кіберпростір» («світова павутина») зміщують помежований кордонами геопростір і співвідношення його «географічних місць», і це стає лейтмотивом політгеографічних досліджень.

Ю.О. Кисельов (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Сучасна географія, як не раз було впродовж історії науки, протягом останнього століття опинилася на роздоріжжі, пов'язаному з самим предметом дослідження. З одного боку, лунають твердження, що географія, як і останні півстоліття чи ціле століття тому, і надалі повинна досліджувати виключно матеріальні об'єкти і системи, тобто ті, що належать до реального світу, і ні на крок від цієї позиції не відступати. З іншого боку, деякі географи стоять на тому, що в колі дослідження географії мусять бути також і ідеальні конструкції, абстраговані побудови – тобто те, що не лише існує в реальному геопросторі, але й сприймається суб'єктом-дослідником, тобто відображається перцепційно. На нашу думку, не зважаючи на все здавалося б різноманіття аж до прямого протиріччя, між наявними концепціями є певні точки дотику. Розглянемо це питання на прикладі однієї з ключових категорій географії – *ландшафту*, поєднавши погляд на ландшафт, представлений у класичному, радянському ландшафтознавстві, той, що бере початок від академіка Л.С. Берга і професора М.А. Солнцева, і разом з тим новітні, а краще сказати давно забуті давні уявлення про ландшафт, що беруть початок від Александра Гумбольдта і відображені у останніх роботах професорів М.Д. Гродзинського і О.П. Ковальова. На нашу думку, вирішення цього протиріччя може бути у формулюванні триєдиної концепції ландшафту, бо принаймні три точки зору представлено упродовж останніх щонайменше ста років. З одного боку, це уявлення і бачення ландшафту як матеріальної геосистеми, з іншого боку, – це концепція культурного або антропогенного ландшафту, представлена у працях професорів Ф.М. Мількова і Г.І. Денисика. Ця культурна складова ландшафту є свого роду доповненням, хоч разом з тим і протилежністю суто природного ландшафту у класичній концепції Л.С. Берга. В такому разі, на нашу думку, вся сукупність взаємопов'язаних матеріальних компонентів ландшафту може називатися його тілом, тоді як культурна складова, якщо брати до уваги саме «м'який», так би мовити, вплив людини, пов'язаний, скажімо, із формуванням руралістичного ландшафту, агроландшафту, – це буде свого роду «душа ландшафту» – термін не новий, а вже при поєднанні одного з іншим, знову ж таки на нашу думку, формується дух ландшафту – духовна складова, що утворюється внаслідок впливу на ландшафт, на його матеріальне вираження тих людських спільнот, які найбільш, за твердженням Льва Гумільова, географічно зумовлені, які включені у ландшафт (йдеться про етноси), і синтезом, продуктом такої ландшафтно-етнічної взаємодії є дух ландшафту. Дослідження цієї проблеми є предметом подальших наших досліджень.

Є.О. Маруняк (Інститут географії НАН України)

Питання, про яке йдеться, є і старим, і новим. Старе, тому що «*простір*» – мабуть, найстаріша і найгрунтовніша категорія для географії, нове, тому що на даний час поняття «простору» стрімко змінюється. З цим пов'язані дві

групи проблем. Перша пов'язана з процесами глобалізації, насамперед із переоцінкою ролі території. В межах такого напрямку як геоэкономика поняття «простір» практично відсутнє або трансформоване, тобто геопростір розуміють як сферу, в якій проявляються закономірності економічних процесів, і власне територія там відсутня. Ми звикли думати про те, що «простір» – це наше суто географічне, природничо-географічна категорія, яку з нас ніхто не може заперечувати. Тому колеги з інших напрямів, які оперують поняттями «економічний простір», «інформаційний простір», дуже давно опановують цю сферу і намагаються змістити акценти на свою галузь науки. Тому, на нашу думку, дуже важливим для географів є визначення нових досліджень, нового погляду на простір, нового розвитку цієї теми. В одній з публікацій ми з Л.Г. Руденком запропонували схему, в яку дуже логічно укладаються всі види простору – фізичний простір, геопростір, що поділяється на біотичний та геоматичний, соціальний, економічний та біопростір (природні системи). І вже на межі соціально-економічного біопростору і в нематеріальному просторі формуються всі інші види просторів. Тому дуже важливим є питання багатьох термінів і понять.

К.О. Маца (Полтавський університет економіки і торгівлі)

География, с одной стороны, является отраслью знания, а с другой, – это учебная дисциплина, и эти две составляющие нельзя объединить: они могут развиваться только параллельно. Говоря о том, что должна сделать география, отметим, во-первых, – обнаружить механизмы самоорганизации геосистем, начиная от элементарных и до геосфер и земной планетарной системы, самим их постичь и помочь постичь это людям, в частности своим ученикам. Теория систем есть принцип эмерджентности, или необъективности. В математике есть закон объективности сложения, но он не работает в теории систем: если складывать качество, мы получим не сумму качеств, а новое качество. Это можно проиллюстрировать таким примером: в 1999 году указом Президента Украины № 1529 «Об ускоренной реорганизации сельскохозяйственного сектора» в течение двух лет ликвидировали 12421 колхоз и совхоз. В сельской местности осталось 4 миллиона безработных. Сельские советы упразднены, сельские территории, которые составляют 90 % страны и где проживает примерно 14 миллионов человек, оказались в состоянии производственного и социального хаоса. В Украине не экономический кризис, это кризис организационный, кризис, который и породил экономический кризис. Если мы берём народное хозяйство Украины как производственную систему, чисто систему, внизу ее элементом является производственное предприятие. А если берём народное хозяйство Украины как территориально-производственную единицу, то внизу должна быть самая маленькая неделимая производственная территория. По нынешнему административному устройству это административный район. Но он делится на сельские советы, а элемент не должен делиться. То есть мы допускаем системную ошибку и тем самым лишаем себя низовой территориально-производственной единицы, которая должна быть ударной единицей в организации.

Еще один важный вопрос. Можно утверждать, что в современном украинском обществе проявляется дух географического нигилизма. Как и ранее, в производственный классификатор не внесена должность «географ» (с определением профильности), сельскохозяйственные предприятия работают без специалистов, знающих геоморфологию, гидрологию, почвоведение, ландшафтоведение. Профильные объединения экономических вузов Украины исключили из учебных планов экономических вузов географические дисциплины. Для того, чтобы реализовать общенаучный и экономический потенциалы, отечественная география должна усилить свой производственный статус, выйти на уровень административных районов, сельскохозяйственных предприятий, усилить подготовку специалистов по геоэкологии.

П.Г. Шищенко, О.О. Любіцева (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Ми розглядаємо питання про тенденції сучасної географії: світові та українські реалії. Тенденції розвитку сучасної географії визначаються тематикою міжнародних конгресів і конференцій, напрямами конференцій різного рівня, які проводяться в Україні. На останньому, 31-му Міжнародному географічному конгресі (Туніс, 2008) як основний об'єкт географічних досліджень і предмет для обговорення була винесена категорія «*територія*». На цю категорію як інтегруючу для географії, яка об'єднала різні науки, що вивчають природу та людину у їх взаємодії, вказували різні дослідники. Ще А. Гетнер у 1930 р. зазначав, що вся історія розвитку географії, її теоретико-методологічних положень є історією змагання «натуроцентричності» та «антропоцентричності», а територія є її інтегративною основою.

Базовими темами висвітлення міжнародної географічної спільноти були: територія та географія, територія в географії, географія територій, а визначення шляхів розвитку територій різного рівня, оптимізація територіальної організації на засадах стійкого розвитку ставились як завдання сучасної географії. Серед проблем, які були винесені на обговорення, основна увага приділялась не стільки теоретичним, скільки методичним підходам до дослідження території. Водночас зазначалося, що географія є сферою знань «про територію», які мають бути конструктивно спрямовані, а напрям географічних досліджень спрямовувався від глобальних до локальних.

Опрацювавши матеріали конгресу та літературні джерела, представлені на ньому, ми виділили кілька проблем (П.Г. Шищенко, Г.І. Денисик, О.О. Любіцева та ін., 2009), які більшість географів визначала як актуальні для географії на сучасному етапі її розвитку. З них для вітчизняної географії найбільш актуальними сьогодні є дві:

1) *Зниження конкурентоспроможності географії порівняно з іншими науками, які починають претендувати*

на географічний предмет, і претензії ці стають дедалі більшими й успішнішими. Відчувається тиск з боку геології, фізики, біології на природничо-географічні дисципліни, з боку економіки, містобудування та архітектури, соціології – на суспільно-географічні науки. Географія поступається своїми традиційними предметами досліджень на користь новітніх суміжних дисциплін. Хоча слід зауважити, що такі загрози як глобальні зміни клімату, стан довкілля, якість питної води, раціональне використання природних ресурсів тощо посилили актуальність природничо-географічних досліджень і за останні роки, в зв'язку з посиленням катастрофічних явищ і зростанням природних ризиків, їх частка почала збільшуватися. Актуальною є проблематика з прогнозування катаклізмів, кліматичних змін, берегової морфології, гідродинаміки та морфодинамічних процесів, геоєкології, математичного моделювання стану ландшафту. В суспільній географії найбільш актуальною є тематика з питань географії населення та розселення (особливо міського), етногеографії, політичної географії, туризму. Сучасні технології та широке використання геоінформаційних систем дуже сприяють розвитку картографії і через різноманітну картографічну продукцію впливають на формування географічної культури населення.

2) *Недостатність інтеграції* – насамперед всередині географічної науки між її природничою та суспільною «гілками», що стало, на жаль, традиційним, а також географічних наук з науками суміжними, що позначено практичною відсутністю міждисциплінарних досліджень, залучення до комплексного вирішення актуальної проблематики географів.

Наслідком такого стану географічної науки стає освітньо-географічна криза, що проявляється, зокрема, зменшенням наборів студентів (особливо на природничо-географічні спеціальності). А це, у свою чергу, призводить до злиття кафедр, а у деяких європейських університетах географічні факультети входять до складу інших факультетів. За такої ситуації на географічних факультетах почали впроваджувати такі напрями як екологічний, управління ресурсами, управління та планування розвитку міських територій, туризм, управління нерухомим майном тощо, які користуються у абітурієнтів більшим попитом, оскільки мають кращі можливості для працевлаштування.

Отже, визначені світові проблеми є актуальними і для вітчизняної науки і, маючи досвід колег, варто було б ним скористатися для того, щоб підняти престиж географічної науки у вирішенні актуальних питань сьогодення.

О.П. Ковальов (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна)

Зупинимося на актуальному питанні стосовно діахроніки геосвіту та її відображення у структурі географії. Вже стало зрозумілим, що географи мають справу з надзвичайно складним феноменом – *географічним середовищем*, як його назвав Е. Реклю, якому сьогодні ми ставимо у відповідність образ *геосвіту*. З року в рік дедалі актуальнішим ставало питання про теоретичні основи географії, бо вже давно стало ясно, що фізика може дати географії тільки частину теоретичної основи. Але тільки після розробки В.М. Девісом уявлень про геоморфологічний цикл і введення А.О. Григор'євим поняття про географічний процес інтегральний образ об'єкта дослідження географії почав набувати динамічного характеру. Значним кроком у цьому напрямку було введення В.Б. Сочавою поняття про геосистему, а розвиток синергетики підштовхнув географів до створення образу геосистеми як дуже складного природного утворення – складної географічної машини, багатозв'язного гетерогенного континууму. І якщо перші уявлення про геосистему були чисто фізичними, то останнім часом ми дедалі частіше, слідом за Дж. Лавлоком, уявляємо її організмично – як утворення, що не тільки постійно відтворюється, але й еволюціонує (здійснює фазові переходи), виробляючи величезну кількість інформації, у якому узгоджувальним процесом є комунікація. Отже, поняття про геосистему стало головним у географії. Її можна розглядати як множину корельованих кругообігів речовини чи як організуючий патерн, що стягує в одне ціле (режим) множину елементарних процесів. Це глобальна дисипативна система, потік, організований *зв'язувальним патерном*, результатом дії якого є порушення сферичної симетрії літо-, гідро- і атмосфери. У такому разі предметом дослідження географії є саме цей зв'язувальний патерн. Знаходить своє місце і поняття про *геокомплекс* як організацію активних поверхонь разом з пов'язаними з ними елементарними процесами (геосистема як патерн організує їх у «пакети» локальних режимів). Зв'язок між геосистемою і геокомплексом виглядає так: є індивідуалізовані активні поверхні, що співіснують водночас, і на яких відбуваються відповідні процеси. Ступінь диференціації має визначати рівень їх активності. Саме цим жива речовина відрізняється від мінеральних мас. У структурі активних поверхонь провідне місце належить *денній поверхні*. Між процесами здійснюється не тільки фізична чи хімічна взаємодія, але й комунікація, яка є джерелом породження нової інформації. А це означає, що геосистема містить у собі інформаційну машину – сукупність режимів, результатом спільної дії яких є зменшення невизначеності. Саме тут найактивніше проявляється дія геосистеми.

Геосвіт пройшов довгу еволюцію. Спочатку сформувалась мінеральна геосфера (вона є предметом дослідження *геоморфології*). Із зародженням життя почала розгортатися біосфера – область дії глобального біотизованого режиму геосистеми (у структурі географії їй відповідає *біогеографія*). Її структура значно складніша. На сьогодні мінеральна геосфера та біосфера окремо не існують, є достатньо добре збалансована біомінеральна геосфера. Із зародженням людини з її господарською діяльністю виникає антропосфера – область дії антропізованого режиму, якій у структурі географії відповідає *антропогеографія*. Цій сфері властивий складний процес еволюції, пов'язаний з розвитком цивілізацій: аграрної, якій відповідає агросфера (а у

структурі географії – *агрогеографія*); техно-індустріальної, що веде до утворення техно-індустріальної сфери (її має вивчати *географія техносфери*). Протягом майже всього ХХ ст. відбувалося проникнення техносфери у агросферу, що має призвести до формування єдиної агротехносфери.

Нарешті, сьогодні ми є свідками і учасниками формування нової геосфери – ноосфери (ментальної сфери), функціонування якої спричинює формування когнітивної космічної аномалії – мислячої планети. Отже, пора говорити про *ноогеографію*. З часом має відбутися «проростання» ноосфери у агротехносферу. На цьому етапі на фоні роздержавлення й стиснення антропосфери відбувається становлення регіонів – складних географічних утворень, які функціонують як відносно самостійні одиниці антропосфери. І саме зараз ми починаємо говорити про так звані акторні мережі у межах АНТ-парадигми. Тепер вся геосистема розглядається як акторна мережа, основою дії якої є комунікація, і кожне виокремлення навіть мінеральної природи, що є операційно замкненим, тепер має розглядатися як актор-суб'єкт, якому притаманна мета і з яким слід «домовлятися». Географія стає напрямом, що досліджує комунікативні режими, які реалізуються у складному географічному середовищі.

Однак на цьому еволюція Геосвіту не завершується. Її продовження пов'язане вже з еволюцією людини – будучи породженням Природи, вона, з одного боку, протистоїть їй у своїй господарській діяльності, з іншого, – пов'язана з нею на духовному рівні, якщо під духовністю розуміти відчуття єдності з Цілим. Це проявляється у прояві естетичного (йому відповідає *артгеографія*) і сакрального (*сакральна географія*) аспектів, як і дивосфери (аксіосфери) – духовної геосфери. Можливо, у майбутньому їй буде відповідати *дивогеографія*.

О.Є. Афанасьєв (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

У контексті розгорнутої провідними науковцями дискусії щодо парадигмального пошуку в сучасній географії пропонуємо розглянути зміст, місце й роль у ній концепту історії регіонального природокористування.

Підґрунтям для дискусії про рольову функцію концепту «історії регіонального природокористування» вважаємо уявлення про інтегральний потенціал території й регіональну географію як новий напрям досліджень (Л.Г. Руденко, І.О. Горленко, В.П. Нагірна), хорологічну й хронологічну парадигми (М.В. Багров, В.О. Боков, І.Г. Черваньов), тернарну структуру новітньої географії («природна + суспільна + технічна» за М.В. Багровим, Л.Г. Руденком, І.Г. Черваньовим), інтенціональну парадигму й концепцію суспільно-історичного розвитку (О.Г. Топчієв), стадійно-еволюційний характер розвитку суспільства (Г.П. Підгрушний) тощо.

Як відмічає О.Г. Топчієв, історико-географічні процеси, що набули значного поширення в географії, слід розглядати у контексті новітніх парадигм цивілізаційного поступу людства. Це цілком відповідає розширеному уявленню про історію регіонального природокористування як комплексного наукового напрямку, об'єктом якого є стадіальний процес формування регіонального компонента антропосфери (в розумінні сфери життя й діяльності людини), від процесу появи на території людини, через еволюцію її систем і засобів взаємодії (опанування) із геопростором, до розуміння сучасних регіональних і субрегіональних відмінностей. Географи вже неодноразово висловлювали припущення про те, що всю історію людства можна розглядати і як історію природокористування: розвивалася людина – розширювалася сфера її діяльності з використання ресурсів навколишнього геопростору; вдосконалення систем і форм природокористування, еволюція сфер діяльності людини спричинювали розвиток як самої людини, так і людських відносин.

На нашу думку, комплексна програма дослідження історії природокористування окремих макрорегіонів України найповніше здатна задовольнити обґрунтовану О.Г. Топчієвим потребу в методологічному обґрунтуванні взаємодії окремих компонентів – природних, соціальних, економічних (виробничих), духовних (культурно-цивілізаційних), а отже – й зрозуміти сутність, структуру інтегрального потенціалу території. Регіональне природокористування крізь призму хронологічної парадигми являє собою механізм загальної інтеграції окремих напрямів географічної науки – фізико- та суспільно-географічного, що багатьма науковцями визнається за актуальне й нагальне завдання подальшого розвитку географічної науки.

Варто також відмітити, що поняття «*природокористування*» змістовно охоплює не тільки сферу використання природних ресурсів («ресурсокористування»), як це часто розуміють, а взагалі усі відносини в системі «людина – природа» (названа система є об'єктом цього наукового напрямку), в той час, як сам процес формування цих відносин, інакше – процес формування антропосфери – це об'єкт історичного природокористування. Існує думка про формування новітнього синтетичного наукового напрямку – екології, що вивчає загальні питання (головним чином історичні) розвитку й формування природничо-соціально-економічних закономірностей розвитку глобальної системи «суспільство-природа» (В.В. Гапонов).

Застосування концептуальних методологічних підходів регіональної історії природокористування важливе в контексті обґрунтованої О.Г. Топчієвим потреби в розробленні й законодавчому затвердженні поділу території України на регіони, що може розглядатися як одне із нагальних суспільних завдань для географічної науки країни.

Отже, в постановочному плані, як наукову дискусію, пропонуємо уявлення про історію регіонального природокористування як сучасний напрям прикладних наукових досліджень в географії, що може слугувати вирішенню актуальних завдань, окреслених в рамках дискусії про стан розвитку і проблеми науки, та обґрунтованої академіком Л.Г. Руденком необхідності посилення системного підходу до регіонального природокористування.

А.М. Молочко, М.А. Молочко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Пропонуємо в ході дискусії розглянути питання про “геодиматику” як розширену предметну область сучасної географії.

Твердження про те, що сучасна місія географії у дослідженні розвитку суспільства і природи повинна бути спрямована на соціальний запит, орієнтований на організацію зовсім нових досліджень та розробок, що потребують створення новітньої методології вивчення Світу (геогенезу), найбільш узагальнено було сформульовано на Х ювілейній конференції Об’єднаної наукової ради з фундаментальних географічних проблем Міжнародної асоціації академії наук (Київ, 2006 р.), де було встановлено найважливіші проблеми розвитку суспільства, визначені конфлікти, ризики та кризи, проблеми глобальної та регіональної інтеграції, а також парадигми і напрями розвитку географії в інформаційному суспільстві. Як відзначав тоді А.М. Берлян (2006), в картографії, яка надає геонаукам один з найпотужніших методів дослідження процесів та явищ реальної дійсності, вже давно сформувалася парадигма, яка полягає в її інтеграції з геоінформатикою та дистанційним зондуванням.

Насправді ж до інтеграції крім геонаук широко залучені багато розділів психології сприйняття, теорії розпізнавання образів, іконіки, семіотики тощо, завдяки чому зросла чисельність спільних методів і підходів до вивчення різноманітних об’єктно-орієнтованих геосистем – природничих, суспільних, природничо-соціальних, природничо- та соціально-техногенних, інших конкретно-наукових.

Не зменшуючи ролі кожної з них, відзначимо, що функціонування нинішньої інфраструктури в галузі лише топографо-геодезичної та картографічної діяльності пов’язане з випуском специфічної продукції, яка має вигляд певного метрично та семіотично визначеного електронного геообразження, що виступає як галузевий геоінформаційний ресурс, потреба в якому постійно зростає в усіх сферах суспільної діяльності.

Незважаючи на те, що синтез методів і технологій саме в цій галузі закладає фундамент інтеграції не лише з названими раніше, але й з багатьма іншими суміжними напрямками – телекомунікації, технології супутникового позиціонування, лазерної локації тощо, стає очевидним, що майбутнє за синтетичними напрямками одержання геоінформації та її інтелектуального опрацювання, а не за якимось одним, наприклад – геоінформатикою. Саме тому треба визнати, що надзвичайно продуктивна “геоінформаційна” концепція дуже швидко трансформувалась у напрям геоінформаційного картографування та ГІС-аналізу (перш за все за рахунок бурхливого розвитку програмного арсеналу дослідницьких засобів застосування ГІС технологій) і вона вже сьогодні потребує переосмислення існуючого у світі, дещо спрощеного (“вульгаризованого”) терміну **“геоматика”**, який визначається як наука і техніка, що стосується “географічної інформації”, та розширеного визначення його як інтегрованої (синтезованої) сфери **“геодиматики”** – значним чином диверсифікованої “геоматики”, тобто комплексу наукових напрямів і новітніх технологій, що відносяться до предметної сфери геонаук, зокрема географії, геології, геодезії, геодинаміки, дистанційного зондування, геоінформатики, кібернетики, математики, картографії (картографічного моделювання геосистем), які навіть за своїми усталеними назвами повністю “вписуються” до аббревіатури терміну, який пропонується до вжитку як у слов’янській, так і в іноземній (“Geodimatic”) транскрипції.

Стосовно проблемно-орієнтованих напрямів досліджень геонаук у сфері геодиматики, то вони, очевидно, повинні орієнтуватись на вдосконалення методик оцінювання геосистем з точки зору можливості відображення їх стану та розвитку, функціонування у просторі й часі (динаміки, трансформації та еволюції, реєстрації якісних та кількісних змін, прогнозування варіантів можливих їх наслідків) і, врешті-решт, дозволяти приймати обґрунтовані рішення (здійснювати управління ними).

Посилаючись на приклади з власних ГІС-картографічних розробок, які виконувались для потреб вищої освіти в Україні, відзначимо, що об’єктно-, предметно- та проблемно-орієнтовані напрями є взаємопов’язаними, і це стосується й усіх інших конкретно-наукових видів дослідницької діяльності. Зокрема, обрана тема вивчення особливостей розвитку освіти в Україні за об’єктно-орієнтованим підходом потребує врахування певних положень поняття людського (гуманітарного) розвитку, який введений в обіг у сфері соціальної географії як інтегральний показник умов життєдіяльності населення, їх можливостей щодо збереження здоров’я, набуття знань, покращення добробуту, а також умов культурної, громадської та політичної діяльності (за О.Г. Топчієвим, 2005).

Можливість здобути освіту тісно поєднується з можливостями доступу до засобів, які забезпечують гідний рівень життя людині, а сталий людський розвиток передбачає задоволення різноманітних, постійно зростаючих потреб населення, що врешті-решт призводить до зростання доходів і поліпшення добробуту. Предметно-орієнтований підхід визначає вибір саме ГІС-картографічного дослідження узагальненого індексу людського розвитку та аналізу просторово-часового прояву широкого спектру його показників, що характеризують особливості розвитку освіти на різних рівнях узагальнення – локальні, регіональні тощо (Н.О. Бубир, А.М. Байназаров, 2008; Т.Ю. Мельниченко 2005; М.А. Молочко, 2008).

Внаслідок цілеспрямованого аналізу виникають проблемно-орієнтовані напрями дослідження, які слід відносити як до об’єктно-, так і до предметно-орієнтованих сфер пізнання цього напрямку діяльності суспільства, до проведення досліджень у предметній сфері застосування ГІС-картографування, а також до виявлення нових можливостей моделювання та відображення проблемних ситуацій, вдосконалюючи методику наукового пошуку шляхів їх розв’язання.

С.В. Руденко, В.П. Руденко (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

У дослідженні природно-ресурсного потенціалу велику роль відіграє метод тематичного картографування. Ми зупинимося на основних етапах розвитку оцінкового картографування. Сутністю його є картографічне відображення взаємопов'язаної діяльності суспільства і природи або її окремих компонентів, що матеріалізується на тій чи іншій території (акваторії, геоторії) як господарському об'єкті. Підвалини оцінкового картографування природних ресурсів в Україні закладені наприкінці XIX ст., коли з'явилися так звані «спеціальні» або «тематичні» однопредметні карти, на топографічній (загальногеографічній) основі яких першим планом відображали певні характеристики логічно пов'язаних елементів природи, наприклад, особливості ґрунтового покриву на картах ґрунтів. На початковому етапі головним завданням таких карт була реєстрація фактів, з часом почали з'являтися карти оцінки природних ресурсів.

Фундаментальним дослідженням історії картографування території України є відома праця Р.І. Сосси (2007). Як переконливо доводять сучасні дослідники питання, становлення та розвиток оцінкового картографування природно-ресурсного потенціалу (ПРП) в Україні відбувалися в три етапи. Перший етап – початковий (з кінця XIX до середини XX ст.), коли закладалися наукові основи ресурсного та оцінкового напрямів тематичного картографування. Стверджувалось: якщо тематичні карти компонентів природного середовища типологічної спрямованості фокусували увагу на їхній якійсь оцінці, то карти ресурсно-оцінкові – це насамперед кількісна оцінка природних продуктивних сил. На другому етапі (середина – 80-ті роки XX ст.) оцінковий напрям тематичного картографування розвивався в двох площинах. З одного боку, здійснювалась картографічна оцінка природних умов і ресурсів як визначального і постійного фактора життя і виробничої діяльності суспільства. З іншого боку, оцінювалися соціально-економічні впливи людини на природу. Серед найвизначніших досягнень цього етапу слід назвати: система карт для передпланового обґрунтування довготермінових природоохоронних заходів, розроблена у Відділенні географії АН УРСР (1988); фундаментальний «Атлас природних умов і природних ресурсів Української РСР» (1978); туристичні карти та атласи туриста. Третій етап – сучасний, формується у незалежній Україні. Найголовніші здобутки: «Атлас. Геологія і корисні копалини України» (2001), «Україна. Природне середовище і людина» (1993), «Екологічний атлас» (2009) і «Національний атлас України» (2007), що став підсумком багаторічної праці вчених НАН України, насамперед Інституту географії. На сучасному етапі наголос робиться на побудові картмоделей покомпонентних оцінок природних ресурсів, разом з тим картографічна оцінка інтегрального ПРП України розвинута меншою мірою. Картографічна візуалізація вартісних оцінок ПРП природних регіонів України є одним з першочергових завдань географічної та картографічної науки.

Г.В. Балабанов (Національний авіаційний університет)

Розглядаючи питання про вивчення окремих територій, слід зупинитися і на ролі та місці в науці комплексного країнознавства. Для оцінки розвитку країнознавства доцільно використовувати два взаємодоповнюючі підходи: суто географічний і широкий міждисциплінарний. «Коріння» наукового країнознавства і регіонознавства лежить в географії. Цю підсистему географічного знання зазвичай називають регіональною географією. Вона орієнтована на комплексне вивчення якісно своєрідних частин або фрагментів геопростору – країн, регіонів всередині країни і регіонів світу як груп країн, виявлення тенденцій, проблем і перспектив їх розвитку. Разом з тим, географи відчувають зростаючу конкуренцію з боку представників інших галузей знань: предметне поле країнознавства і регіонознавства успішно розробляють також політологи, історики, економісти, лінгвісти, етнологи, культурологи та ін. Країнознавство і регіонознавство перетворились сьогодні на широку область міждисциплінарних наукових досліджень, до того ж очевидна «міграція» географічних ідей і самих географів у суміжні галузі знань і види діяльності.

З позицій методології між країнознавством і регіонознавством більше подібностей, ніж розбіжностей. Співвідношення обсягів понять «*країнознавство*» і «*регіонознавство*» змінюється залежно від мети дослідження. Якщо в центрі уваги знаходиться вивчення країни/держави, то регіонознавчий аналіз логічно розглядати як частину країнознавства. Якщо ж метою наукової роботи є вивчення будь-якого регіону світу (наприклад, Східної Африки чи Західної Європи), то країнознавство буде поняттям меншого обсягу, ніж регіонознавство.

Характерною тенденцією останніх десятиріч стала зміна пропорцій між країнознавством і регіонознавством в системі наукового знання. Про це можна судити, спираючись на кілька об'єктивних критеріїв (наявність спеціалізованих підрозділів в академічному та освітньому секторах науки, кількість дисертаційних робіт, масив публікацій, наявність профільних наукових видань та ін.). Висновок очевидний: країнознавство залишається «на другому плані», а регіональні дослідження переживають своєрідний бум.

В Україні в радянський період класичне географічне країнознавство було представлене незначною кількістю публікацій. Як правило, країнознавчими вважались публікації, дисертації та навчальні дисципліни, які насправді стосувались більш вузької предметної сфери – соціально-економічної географії зарубіжних країн. З проголошенням суверенної української держави в 1991 році виникли якісно нові умови для розвитку країнознавства і регіонознавства. Україна «відкрилась» світу, її визнали понад 170 країн. Створена широка мережа дипломатичних представництв. Посольства України працюють в 129 країнах світу, діє мережа з 36

генеральних консульств, відкрито 8 представництв при міжнародних організаціях. В Україні функціонують 102 представництва іноземних держав і міжнародних організацій. Держава уклала і виконує більше 2 тисяч міжнародно-правових угод. Активізували міжнародну діяльність регіони, а також приватний бізнес. Проте Україна виявилась погано підготовленою до таких змін. У 90-х роках виникли гострі протиріччя між зростаючою суспільною потребою в глибоких країнознавчих дослідженнях і країнознавцях-професіоналах (дипломатах, політиках, економістах і економіко-географах) і реальними можливостями задовольнити цю потребу. У нових умовах сьогодення громадяни України мають можливість вільно пересуватися по світу (робота і навчання за кордоном, міжнародний туризм та ін.). З'являється більше робіт, присвячених туристичному країнознавству і лінгвокраїнознавству. Однак публікації теоретичного характеру і досі мало, як і дисертаційних робіт, особливо серед географів. Головними центрами розвитку класичного географічного країнознавства в Україні є Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (очолює напрям проф. Яценко Б.П.) і Львівський національний університет ім. Івана Франка (доц. Книш М.М.). Вважаю важливим завданням на перспективу посилення головної функції науки – евристичної (генерація нового знання, нових ідей і концепцій, теоретичне узагальнення практичного досвіду).

В.В. Смаль (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

На сучасному етапі розвитку суспільства ключовим фактором виробництва стають знання, зменшуючи значимість капіталу і праці, що підтверджує думку засновника теорії постіндустріального суспільства Данієля Бела (1973): „Якщо капітал та праця – головні структурні риси індустріального суспільства, інформація та знання є такими для постіндустріального суспільства”.

У науковому вжитку з'явилися такі поняття як «*економіка знань*», «*суспільство знань*», «*економіка, що базується на знаннях*», які часто використовуються як взаємозамінні, що, однак, не знімає необхідності їх розмежування. Поняття «*економіка знань*», а також «*суспільство знань*» доцільніше застосовувати до означення так званої «*нової економіки*», нової форми розвитку суспільства, ядром якої є наукоємне виробництво. Термін «*економіка, що базується на знаннях*», або «*економіка-на-знаннях*» доречніше використовувати стосовно сукупності галузей виробничого та невиробничого секторів, функціонування яких значною мірою спирається на знання, представлене чи то у формі високоосвіченої робочої сили або новітніх технологій, чи того й іншого разом (Організація економічного співробітництва та розвитку та Європейський Союз розробили відповідні класифікації галузей економіки).

Наукові напрямки, пов'язані з дослідженням економіки знань, переживають період накопичення інформації, поступово переходячи до її обробки. Проблема полягає у відборі й правильній систематизації великого обсягу даних та шляхах їх аналізу.

Економіку, що базується на знаннях, пропонується аналізувати двома шляхами: з боку, так би мовити, “входу” та з боку “виходу”. У першому випадку оцінюється загальний обсяг затрат (сумарних інвестицій) на розвиток сектора, в якому продукуються і поширюються нові знання, їх результативність, яку можна виміряти кількістю патентів, характеристика людських ресурсів, задіяних у секторі НДДКР та економіці загалом. У другому – аналізується “інтенсивність виробництва”, яке базується на знаннях. Економічні сектори, в яких здебільшого й споживаються нові знання, включають як високотехнологічні галузі промисловості, так і знаннємі послуги. Їх частка у валовій доданій вартості, у загальній зайнятості та експорті визначає рівень знаннєємності економіки країни чи регіону.

Для порівняльного аналізу розвитку економіки-на-знаннях України та країн Європейського Союзу була сформована база даних, яка включає такі показники: кількість заявок на отримання патентів до Європейського патентного офісу (у розрахунку на один мільйон населення); витрати на НДДКР у розрахунку на одну особу (євро на одну особу); кількість користувачів всесвітньою мережею Інтернет (% , частка населення, яке в середньому щонайменше раз на тиждень має доступ до Інтернету); частка високотехнологічної промислової продукції у загальному обсязі експорту промислової продукції (%); частка високотехнологічної промислової продукції у загальному обсязі експорту в цілому (%); витрати на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські роботи (% , частка від ВВП); витрати на інформаційно-комунікаційні технології (% , частка від ВВП); частка студентів у віковій групі 20-29 років (%), частка дослідників у загальній зайнятості населення (%); кількість дослідників у розрахунку на один мільйон населення (осіб, на мільйон населення); зайнятість у високотехнологічній та середньо-високотехнологічній промисловості (% від трудових ресурсів); зайнятість у високотехнологічному сервісі (% від трудових ресурсів).

На основі цих вихідних часткових показників було розраховано інтегральний показник розвитку економіки знань країн-членів та партнерів Європейського Союзу, а також України. Для визначення інтегрального показника економіки знань був використаний простий, але продуктивний метод рейтингових оцінок. З метою приведення всіх показників до зіставних величин здійснено стандартизацію вихідних показників, сума яких і склала інтегральний коефіцієнт:

$$S_j = \sum_{i=1}^n \left(\frac{X_{ij} - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}} \right)$$

де S_j – інтегральний показник розвитку j-ї країни, X_{max} та X_{min} – максимальне та мінімальне значення вихідних показників.

За стандартизованими значеннями перших п'яти вихідних показників Україна має найменші величини порівняно з країнами ЄС, Ісландією, Норвегією та Швейцарією.

За інтегральним коефіцієнтом розвитку економіки знань Україна посідає двадцять дев'яте місце з тридцяти однієї країни, що були включені до аналізу.

Цілком очевидно є необхідність нарощування обсягів фінансування на наукові дослідження та створення нових знань і технологій. Сфера наукових досліджень має стати пріоритетним напрямом економічної політики держави, економічними інструментами здійснення якої можуть стати надання податкових пільг чи субсидій з метою стимулювання наукових досліджень у приватному секторі, належна підтримка лабораторій, що знаходяться на бюджетному фінансуванні, заохочення роботи вчених, які працюють поза державним сектором тощо.

Л.І. Зеленська (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)

Дуже важливо сьогодні привернути увагу до навчальної дисципліни «**Теорія і методологія географічної науки**», яку викладають на географічних факультетах університетів і яка викликає певні труднощі у зв'язку зі складністю предмета та об'єкта вивчення, а також дискусійністю багатьох понять і теорій. Пропонується модель географічної науки як навчальна модель, що відображає об'єкт вивчення. Теоретичною основою моделі є ідеї американського наукознавця Т. Куна, який запропонував поняття «парадигми» – сукупності цілей, мов, способів, методів наукового пізнання, що об'єднують вчених до наукового співтовариства і дозволяють вирішувати наукові завдання на основі єдиних правил і підходів. Запропоноване Т. Куном поняття парадигми припускає новий підхід до визначень моделі науки. У «докунівський» період науку розглядали як піраміду знань з основою, що постійно розширюється, та висотою, що постійно збільшується, в якій кожен новий факт або теорія слугують стійким блоком або цеглинкою (пірамідальна модель). Т. Кун запропонував нову модель науки («парадигмальну» модель), в якій кожен подальший факт або теорія підтверджують і розвивають отримане знання. У процесі розвитку науки з'являються нові факти, що спростовують раніше зроблені узагальнення і потребують створення принципово нових теоретичних конструкцій. Однак існують значні відмінності між науковими та навчальними моделями. Навчальна модель відрізняється суб'єктивністю, пізнавальною алгоритмічністю і дидактичною спрямованістю. Графічна модель, що пропонується (рис. 1), ґрунтується на абстрактно-логічному мисленні та системному підході. Ця модель сконструйована нами з метою організації навчально-пізнавальної діяльності студентів. Вона відповідає алгоритму моделювання навчального матеріалу – його логічному упорядкуванню, побудові у вигляді структурно-логічної графічної схеми тощо.

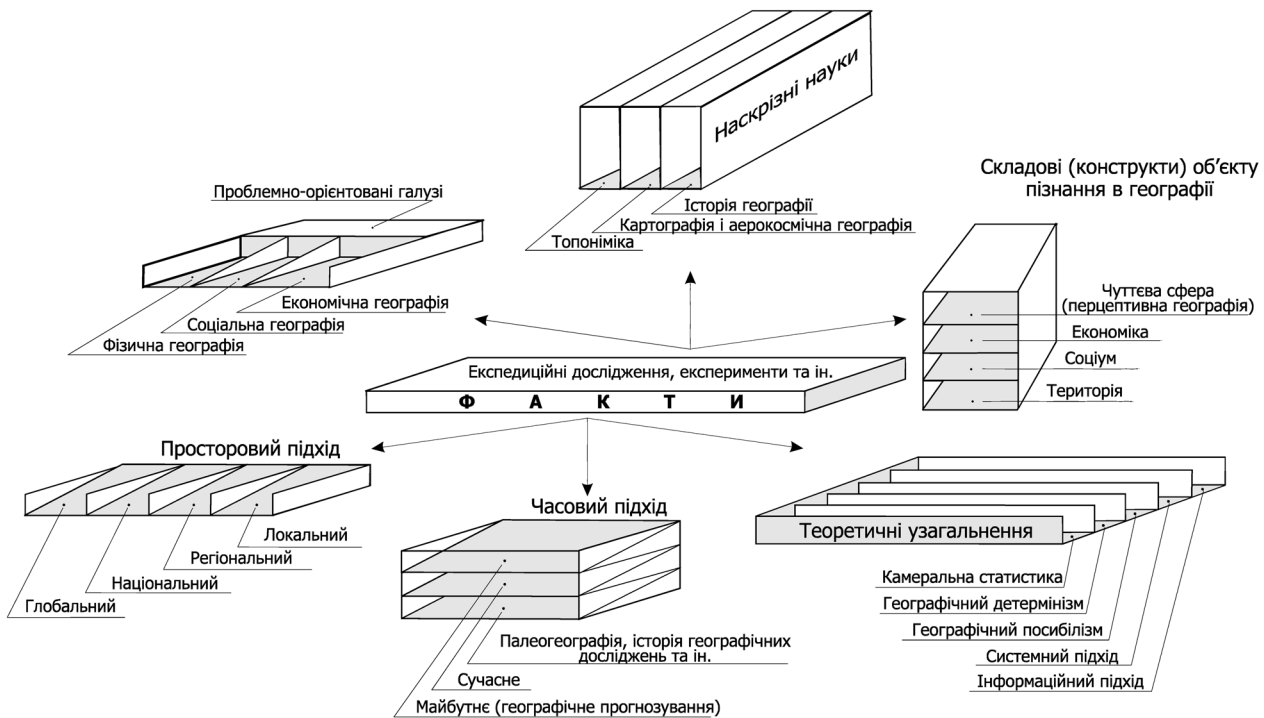

Рисунок 1. Навчальна графічна модель географічної науки

ТЕМА 2. «СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПРИРОДНИЧОЇ ГЕОГРАФІЇ»

В.П. Палієнко (Інститут географії НАН України)

На жаль, я змушена констатувати, що представники з природничої гілки виявилися досить пасивними у дискусії – у другому номері «Українського географічного журналу» опубліковано лише 2 статті стосовно стану природничої географії, її об'єкта, предмета та місця в системі географічних наук. Якщо говорити про базові положення, які були висловлені в цих публікаціях, то професор В.М. Петлін природничу географію пропонує розглядати як інтегрований науковий напрям, який вивчає закономірності розвитку географічної оболонки та її складових. Головною метою визначено вивчення походження, будови, функціонування, динаміки і розвитку просторово-часових властивостей природних, природно-господарських і природно-суспільних геосистем. Перспективні географічні напрями, за цим автором, – дослідження структурної організації систем, ізоморфізму, динамічної нестійкості, симетричної залежності, незворотності подій в територіальних системах та інші. Яка ж проблема, на мою думку, випливає з цього матеріалу? Вона полягає в тому, що окремі складові природничого блоку знаходяться на різних щаблях розвитку і володіють різним багажем знань – і стосовно віку, і стосовно методики, і стосовно результатів, які отримують окремі фахівці.

П.Г. Шищенко та О.О. Любіцева наголошують на недостатності інтеграції всередині географічної науки, про що згадував і О.Г. Топчієв, а також привертають увагу до освітньо-географічної кризи, яка виникає за таких умов, які ми обговорюємо.

З тих матеріалів, що надійшли для обговорення на семінарі, дуже цікавими є думки І.Г. Черваньова. Розглядаючи питання, що являє собою географічна оболонка – натурний об'єкт, дослідницький об'єкт або предмет пізнання, він робить висновок, що необхідно вводити додатковий об'єкт-посередник – дослідницький об'єкт, що являє собою сконструйований абстрактний науковий об'єкт, який є і продуктом, і предметом певної науки. На поставлене цим автором питання, якою має бути природнича географія – за Гумбольдтом чи за Ріхтером – він вважає, що потрібно визначити основоположні поняття. Дійсно, ми зараз балансуємо на межі основоположних понять і саме через це не можемо дійти до якогось загального висновку, визначити свої позиції щодо ролі і місця природничої географії. І саме тому, можливо, ми не дуже активно працюємо в напрямку обґрунтування методологічних та методичних аспектів. У другому циркулярі запрошення до Сантьяго на Міжнародний географічний конгрес повідомляється, що на регіональній географічній конференції, яка відбудеться у 2011 році, у рамках природничих наук обговорюватимуться питання: біогеографія і біорізноманіття, кліматологія, узбережні системи, навколишнє середовище та його еволюція, географічні інформаційні системи, геоморфологічні виклики ХХІ століття, безпеки та ризики, острови, карст, ландшафти і ґрунтовий покрив, моделювання географічних систем, стійкість водних об'єктів, геопарки. Тобто у світі зараз спостерігається тенденція до поглиблення знань щодо окремих об'єктів, природничих явищ у сенсі осмислення природи планети Земля.

Г.І. Денисик, назвавши свій матеріал «Золота середина у природничо-географічних дослідженнях», демонструє, що майбутній збалансований розвиток буде залежати від збалансованого співвідношення між природними та культурними ландшафтами, він доводить, що вивчати природне середовище має не фізична, а природнича географія, яку він розглядає як науку, яка послідовно розглядає природні ландшафти Землі або окремих регіонів від їх натурального розвитку через історію господарського освоєння до сучасного стану. На мою думку, така нова інтерпретація не дуже обґрунтована в тому, що природнича і фізична географія розташовуються по два боки від якоїсь умовної межі. Нові перспективні напрями, за цим автором, стосуються дослідження парадинамічних та парагенетичних взаємозв'язків між ландшафтними комплексами – натуральними і антропогенними, вертикальної та висотної диференціації антропогенних ландшафтів і динамічних процесів, розвитку і функціонування мікросередкових процесів, дослідження специфіки розвитку похідних процесів в антропогенних ландшафтах, симетрії та асиметрії ландшафтів і унікальних антропогенних об'єктів території.

У контексті матеріалів стосовно берегових зон професор Ю.Д. Шуйський телефоном повідомив, що це дуже цікавий напрям, який по-різному розвивається в окремих країнах світу, по-різному орієнтовані й вчені на отримання наукових та практичних результатів. Стосовно практичних результатів, наприклад, він зазначив, що Японія вже відмовилася від гідротехнічних споруд, там розбирають бони та інші споруди на берегах водосховищ і на морських берегах, вважаючи, що це не сприяє формуванню берегової зони; у Європі намагаються удосконалювати споруди, як це робиться і у нас.

Загалом обговорення показало, що в географії існує дійсно дуже багато парадигм, на мою думку, деякі з них є надто загальними, а деякі надто частковими. Якщо ми хочемо дійти до якогось висновку щодо ролі та місця географії, і природничої географії зокрема, то маємо впорядкувати свої уявлення стосовно того, що ми вивчаємо, як ми вивчаємо і що ми хочемо отримати в результаті.

В.М. Петлін (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Виступи, питання, обговорення та проблеми у ракурсі стану, а також перспектив розвитку природничої географії, що були підняті на науково-методичному семінарі, виявили не тільки низку питань, які потребують нагального вирішення, а й загальний стан природничої географії в Україні. Їх можна поділити на декілька блоків: а) стан методико-методологічного забезпечення експериментальних природознавчих досліджень;

б) стан теоретичного забезпечення загальнонаукових і прикладних природничо-географічних напрацювань;
в) забезпечення складання ландшафтної карти на територію України в масштабі 1:500 000.

Крім того, слід звернути увагу на те, що деякі питання із суміжних тем (сучасна місія географії у розвитку суспільства; методології, трансформації та парадигми, конструктивізм у сучасній географії та інші) не тільки мали дотик до природознавчої географії, а й активно нею на сучасному етапі розвитку опрацьовуються, що й було відмічено у виступах.

Найперший загальний висновок – надзвичайна наближеність напрямів розвитку й проблем усіх представлених географічних дисциплін, що й забезпечило можливість проведення такого семінару. Кожен з них розвивається в напрямках використання системного й синергетичного аналізу та синтезу, розглядає взаємозалежні механізми еволюційного розвитку, стійкості, природного й антропогенного (суспільного) керування просторово-часовою організацією геосистем тощо. Водночас кожен з напрямів характеризується власними індивідуальними особливостями, залежними від специфіки об'єкта дослідження.

Щодо стану методико-методологічного забезпечення експериментальних природознавчих досліджень, то, як відмітив професор І.Г. Черваньов, на сьогодні існують значні проблеми. Насамперед це полягає в тому, що вони пов'язані з відставанням стаціонарних, напівстаціонарних та експедиційних досліджень від вимог адекватного відображення системоформуючих механізмів. Головна причина цього полягає у застосуванні традиційних комплексних географічних досліджень, де основним був точковий метод (одна точка дослідження на одну територіальну систему). Як наслідок, стає неможливим аналіз функціональної структури, поля зовнішніх зв'язків, розгляду системи як емерджентного цілого, виявлення причин переходу до стану біфуркацій та виникнення відповідних атракторів тощо. Вкрай необхідним стає перехід до дослідження різноманітних функціональних і структурних полів.

Відсутність експериментальних даних щодо структурно-функціональної організації географічних систем спричинює значні труднощі стосовно їх просторово-часового прогнозування, виявлення механізмів керування, а також, як наслідок, розроблення науково обґрунтованих основ раціонального (стабільного) використання.

Стан теоретичного забезпечення загальнонаукових і прикладних природничо-географічних напрацювань на сьогодні у світлі новітніх тенденцій дослідження географічних систем явно не відповідає поставленим вимогам. Проблеми починаються із застосованих парадигмальних напрацювань. Вважаємо, що піднята на семінарі проблема дещо надумана, оскільки питання не в кількості парадигм, які застосовують географи, а в якості їх застосування. Ми оперуємо настільки складним об'єктом дослідження (повнокомпонентними географічними природними та антропогенними системами), що охопити всі його особливості (просторові, функціональні, еволюційні, управлінські, гармонізаційні тощо) в межах однієї парадигми нереально. Сьогодні явно спостерігається використання парадигмальної сукупності, де існують провідні й підпорядковані складові, де присутні властивості взаємодоповнюваності й навіть можливе виділення своєрідного парадигмального емерджентного цілого. Більше того, в цій сукупності можуть змінюватися провідні парадигми залежно від об'єкта дослідження та поставленого завдання. І такий парадигмальний стан – закономірний розвиток географічної (й не тільки географічної) науки на сучасному етапі.

Інша теоретична проблема пов'язана з наявністю на полі природничої географії значної кількості концепцій, аксіом, законів, закономірностей, правил, принципів, теорем, гіпотез. За попередніми підрахунками їх сумарна чисельність вже досягає тисячі й продовжує невпинно зростати. Проблема полягає не тільки в необхідному їх класифікуванні (напевно, тут однорівневою класифікацію не обійтись), а й у відповідній організації. Саме тут виявляться провідні й підпорядковані залежності, певні їх ланцюги, а можливо – й замкнуті сукупності з численними горизонтальними зв'язками між подібними утвореннями. Тобто цілком ймовірно виникнення в межах теорії природничої географії напрямку, який буде спеціалізуватись саме на таких проблемах.

Ще однією теоретичною проблемою є створення самих теоретичних основ природничої географії. Їх відсутність спричинює виникнення розриву між теорією та експериментом, неможливість створення гіпотетичного базису у вигляді взаємопов'язаної сукупності основних гіпотез, які здатні визначити загальний напрям розвитку експериментальної природничої географії. Як наслідок, географи спираються на теоретичні напрацювання біологів, фізиків і навіть хіміків, що не завжди адекватне для географічного об'єкта дослідження.

Ще кілька питань, на яких слід загострити увагу. Зараз у науковій літературі домінує думка, що геосистеми – це території ландшафтної сфери, виділені за певним, суб'єктивно обраним показником. Наприклад, В.С. Преображенський дав двадцять чотири визначення поняття «*геосистема*».

Стосовно поняття «*стійкість*». Професор О.Г. Топчієв свого часу звернув увагу на те, що і природа, і суспільство функціонують в одній площині; антропогенні, антропогенномодифіковані і т.п. системи функціонують в основному за природними законами, там є зональні фактори і т.п. Ми вважаємо, що цей паралельний розвиток врешті решт приїде до коеволуції, що за умови врахування суспільством природних закономірностей все стане у своє русло. Проте є надзвичайно загрозливий варіант, який я вбачаю в нанотехнологіях, генетичних технологіях, у тому самому великому андронному колайдері. Людина має можливість вийти за межі дозволеного природою. При цьому замість коеволуції буде різке розходження, результатів якого ніхто не знає.

Стосовно ідентифікації ландшафтів проблема полягає в тому, на якому рівні ми їх розглядаємо. Давно відомий принцип у природі: чим на нижчий рівень ми спускаємось, тим більше зростають градієнти відмінності.

Ландшафти на рівні елементарних систем ми маємо розглядати майже завжди як індивідуальні. Тому, залежно від визначеного аспекту, будуть різні класифікації. Є історично розроблені класифікаційні схеми, їх треба застосовувати, але не виходити за межі. Якщо ми тільки вийдемо за межі стандартних методологій, вийде, наприклад, те, що на острові Зміїний двома відомими ландшафтознавцями складено абсолютно різні ландшафтні карти.

Щодо забезпечення складання ландшафтної карти на територію України в масштабі 1:500 000, то тут проблеми більш технічного плану: необхідність застосування прийнятної методики із сукупності відомих напрацювань і створення наукового колективу, який виконає поставлене завдання. Зрозуміло, що в процесі такого виконання обов'язково виникнуть похідні проблемні ситуації. Наприклад, як узгодити методики складання ландшафтних карт на гірські й рівнинні території, або як узгодити наявні на сьогодні різнопланові ландшафтні карти на одну й ту саму територію. Водночас ці проблеми вирішувані, що є підставою для переконання, що така ландшафтна карта буде створена.

Значним підсумком проведеного науково-методичного семінару є досвід «живого» обговорення географічних нагальних проблем, що дозволяє окреслювати перспективні напрями розвитку, приймати рішення щодо спільних (міжгалузевих) проблем, інтегруватись на перспективних загальнонаукових і прикладних дослідженнях. Безумовно, що практику проведення таких семінарів необхідно продовжувати.

І.Г. Черваньов (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна)

Фізична географія, що досі вважається нерозчленованим, натурфілософським розділом природознавства, можливо, такою не є. Нижче ми візьмемо на себе сміливість викласти те, що потребує додаткової уваги й прискіпливого дослідження, а потім запровадження до підвалин науки.

1. Чим є географічна оболонка: натурним об'єктом, дослідницьким об'єктом чи предметом пізнання?

У будь-якому підручнику (монографій стосовно цього явно бракує) постулюється положення про те, що географічна оболонка є об'єктивною реальністю і водночас загальним предметом географії. Це положення виглядає беззаперечним, аж доки ми не поділимо те, що вивчає географія, на два об'єкти: натурний та дослідницький.

Земний простір є фізичною реальністю. Він має відомі онтологічні властивості (сферичність і замкненість, анізотропію й анізоморфність, сталу невірноваженість, ієрархічну структурованість тощо). Натомість, хто знає про властивості інші? Цей мало вивчений феномен слугує спільним, генеральним предметом пізнання цілої низки наук.

Кожна з цих наук, по-різному вичленовуючи наукові об'єкти як свої, власні ідеальні конструкти, або препарує їх аналітично, або досліджує холистично, або ж описує феноменологічно, беручи до уваги певні комбінації властивостей цього простору. Як аргумент, достатньо порівняти географічну оболонку та біосферу за В.І.Вернадським. Адже вони охоплюють один і той самий за простором земний об'єкт, але існують досить відокремлено й практично незалежно. Інколи їх ототожнюють, але лише з семантичних міркувань.

Простежуючи саморозвиток географії через удосконалення понятійного апарату та «дрейф» парадигми, ми переносимо на природу, без обґрунтованих підстав, здобутки людської думки (надаємо гносеологічним поняттям і образам онтологічного статусу). Найбільш генеральним прикладом цього є географічна оболонка, відповідно, її закони тощо, які є продуктом творчої думки видатних науковців, але реально – досить умовним і за своєю суттю умоглядним образом земної поверхні.

Висновок з (1): Якщо ввести поміж онтологічним об'єктом (тобто частиною природи, природничим об'єктом) об'єкт-посередник, не надаючи йому статусу онтологічного – тобто об'єкт дослідницький, то все стає на свої місця (М.В. Багров, Л.Г. Руденко, І.Г. Черваньов, 2010). Для кожної з наук про Землю він різний, інакше визначений і тому не конкуруючий; для кожної з наук він формується у свій спосіб (парадигма, система методологічних посилянь і т.ін.). Особливо ж різною вбачається мета пізнання. Оскільки це сконструйований абстрактний науковий об'єкт, він є різним для природничої та суспільної географії, для географії та екології, географії та геофізики тощо: він є і продуктом, і предметом певної науки.

Цей висновок знімає безкінечну суперечку щодо змісту понять географічної оболонки, фізико-географічного району, ландшафту, геосистеми тощо: вони мусять обґрунтовано задаватися дослідником чи галуззю науки. Критикувати можливо лише: підстави такого завдання; внутрішню логічність їх дотримання; доцільність (продуктивність) самого підходу. З цього випливає, що географія може одночасно бути і «єдиною», і «геоекологічною», і «гносферною», і будь-якою іншою, і в цьому немає ні альтернативності, ні помилковості – як спокійно співіснують пізнавальні парадигми.

2. Якою може бути природнича географія? Неявно, але досить загострено відбувається діалог: природнича географія – це «як за Гумбольдтом» чи «за Ріттером»?

Природнича географія за А. Гумбольдтом (Космос, фізична географія, за його визначенням), так само, як закон світової зональності В.В.Докучаєва, – це у чистому вигляді намагання й досвід розширити фізичні закони онтологічного світу на дослідницький об'єкт науки. З іншого боку, це означає певне неявне перенесення наукових положень в онтологію з гносеології.

Природнича географія (порівняльне землезнавство) за К. Ріттером – це, як тепер говорять, «людиновимірна»

географія. Приблизно така, якою є глобальна екологія, геоecологія: людина – в центрі, людські потреби – у фокусі, але все відбувається у довкіллі (ми назвали це бачення інвайронментологією, І.Г. Черваньов, 2004). Таку природничу географію не варто називати фізичною. Визнання цього змінює, насправді, все: від парадигми, способу формулювання методологічних принципів, за якими слід створювати дослідницький об'єкт, до його інтерпретацій в поняттях відношень людини й природи, як це продемонстрував Д.М. Гродзинський у відомому двотомнику (2005).

Отже, висновок такий: нам потрібно ці відмінності розуміти й усвідомити, коли йдеться про стосунки природничої (фізичної) географії та геоecології. Інакше замість плідного діалогу маємо чвари через невизначеність основоположних понять.

3. *Єдиний фізико-географічний процес: де його місце?* Після тривалого вимушеного забуття відбувається певний ренесанс поняття «*єдиний фізико-географічний процес*», введеного А.О. Григор'євим (30- 40-і роки ХХ ст.) як основного поняття (предмета) фізичної географії. «Фізико-географічний процес представляє собою складний, состоящий из ряда компонентов, природный процесс, осуществляющий взаимодействие, а также взаимосвязи всех слагаемых природной (физико-географической) среды и тем самым определяющий, во-первых, особенности физико-географической среды отдельных территориальных единиц различных категорий, во-вторых – характер их внутреннего развития и, в третьих, особенности внешнего вида земной поверхности, поскольку она не изменена деятельностью человеческого общества» – писав А.О. Григор'єв понад 60 років тому (1946). Хоча цей крок відомого фізико-географа у процесуальний бік не був сприйнятий в той час, подальший розвиток географії й особливо геоecології показав його значущість, тому що пояснював прояви синергізму, самоорганізації та емерджентності, такі важливі з точки зору інвайронментології. Він також обмежує значущість актуалізму й уніформізму, тому що останні неявно суперечать саморозвиткові природи, завдяки якому в історії земної поверхні весь час послідовно виникають нові й нові зовнішні умови та якісно інші внутрішні стани: розвиток є нестационарним процесом.

Другим аспектом проникнення в сутність процесуального підходу було встановлення поняття рівноваги. А.О. Григор'єв у передмові до «Избранных трудов» А.І. Воейкова (1948) зазначив: «Я думаю, что одна из важнейших задач физических наук в настоящее время – ведение приходно-расходной книги солнечного тепла, получаемого земным шаром, с его воздушной и водной оболочкой. Например, теория лучистого равновесия, радиационный и тепловой балансы географической оболочки до настоящего времени имеют такое значение – как мера процесса, присущего географической оболочке как системе множества равновесий».

Підійшовши з міркою, що викладена в п. 1 цих тез, ми зможемо дійти висновку, що тут йдеться про геоecологічний рівень і спосіб пізнання, але не про онтологічну сутність фізичного процесу.

Висновок із (3) і загальний. Осмислення відмінностей у тому, що є насправді, поза межами пізнавального процесу, з одного боку, та в тому, що створює (модельно) наш індивідуальний розум, а потім воно певною мірою входить до колективного розуму науки – кардинальна проблема на шляху поступу географії у майбутність дійсно фундаментальної науки.

Г.І. Денисик (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

Антропогенізація географічної оболонки й, особливо, ландшафтної сфери найбільш швидкими темпами відбувалася упродовж минулих 150-170 років. У середині ХІХ ст. було антропогенізовано не більше 16-18% земної суші. Зараз, навіть у нещільно заселених Південній Америці та Австралії, антропогенні ландшафти займають 37-38%, у Росії 35-40%, у Західній Європі 84% (В.А. Николаев, 2005). Серед країн, де цей показник досяг максимуму, й Україна – 93-95%.

Найбільші площі займають сільськогосподарські ландшафти – 35% суходолу, а в окремих країнах (Польща, Україна, Молдова та ін.) до 68-70% їх території. Внаслідок розорювання та надмірних пасовищних навантажень утворилися значні за площею сільськогосподарські ареали, які раніше не були властиві ні планеті загалом, ні її окремим регіонам. Сільськогосподарські ландшафти змінили структуру окремих природних зон. У Європі природні зони широколистяних і мішаних хвойно-широколистяних лісів перетворені на лісопольову зону, степова – на польову (Г.І. Денисик, 2001). У субтропічних і тропічних широтах через стадію аграрного перетворення пройшли зони саван, кушів і рідколісся типу чапараль, чаррига, маквіс та ін. Сільськогосподарський ландшафтогенез набув загальноземних масштабів. Такий самий, а можливо й більший вплив на розвиток географічної оболонки й ландшафтної сфери зокрема, має техногенез. Сформовані ним техногенні ландшафти у розвинутих країнах займають до 35% їх території, а загалом 6-7 % поверхні суходолу. Тут особливо швидко накопичується техногенна речовина – найрізноманітніші продукти діяльності людей (метали, будівельні матеріали, відходи виробництва тощо). Орієнтовно підраховано (В.А. Николаев, 2005), що лише сучасний металофонд визначається у 17 млрд т, а металізація антропогенних ландшафтів – одна з головних ознак техногенезу минулих століть. Упродовж тривалого часу, а найбільше у ХХ ст., ландшафтна оболонка «збагатилася» техногенною речовиною настільки, що її загальна маса наприкінці ХХ ст. визначалась у 7.8×10^{12} т, тобто у 3-4 рази більше ніж біомаси у сухому стані. Закономірні питання: ми живемо у біосферному чи техносферному середовищі? і що вивчати географам?

Для географів-природничиків стає зрозумілим, що *фізична географія*, у її класичному розумінні, не може

виконувати роль науки, яка вивчає сучасне природне середовище. Це під силу *природничій географії* – науці, яка послідовно пізнає природу і ландшафти землі або її окремих регіонів – від їх натурального розвитку, через історію господарського освоєння до сучасного стану.

Як і фізична, природнича географія вивчає природу на двох рівнях – географічному і ландшафтному (рис. 1).

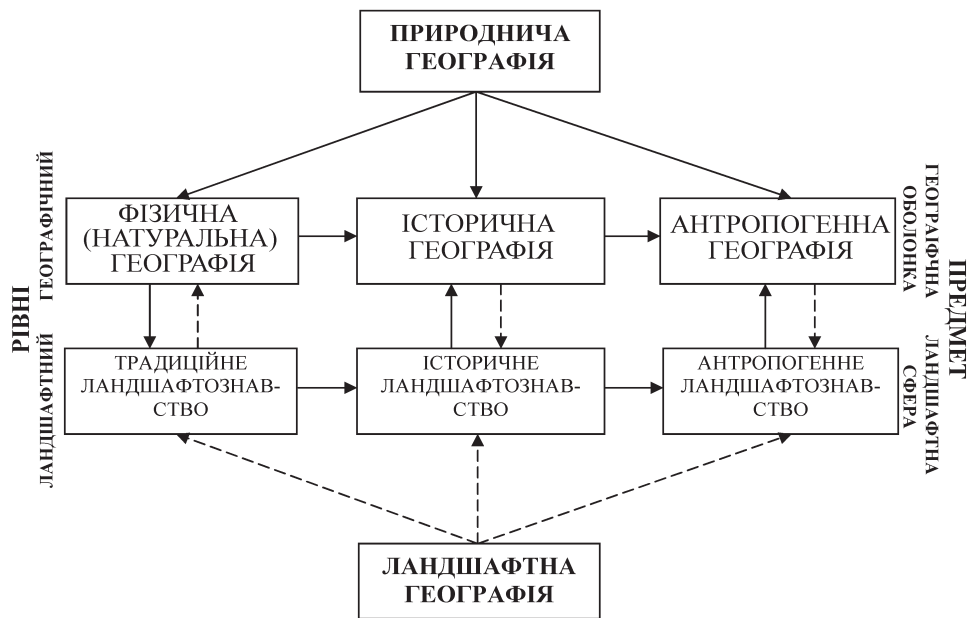

Рисунок 1. Структура, рівні пізнання та предмет вивчення природничої та ландшафтної географії

Проте географічний рівень природничої географії значно складніший, і фізична географія входить сюди на правах окремої складової. Крім неї, цей рівень включає історичну та антропогенну географію. Вони тісно взаємопов'язані й органічно доповнюють одна одну. У межах географічного рівня фізичній географії відводиться особлива роль. Вона представляє «натуральну» основу природничої географії і вивчає незмінні докорінно людиною природні компоненти. Історію їх господарського освоєння та формування сучасних особливостей розглядає *історична географія*. *Антропогенна географія* вивчає питання впливу людини на безкомплексну природу, її окремі компоненти. Фізична, історична та антропогенна географія мають свої об'єкти, предмети та методи досліджень. Об'єднує їх кінцева мета та історико-географічний підхід до вивчення природних компонентів.

Ландшафтний рівень формують традиційне (натуральне), історичне та антропогенне ландшафтознавство. *Традиційне ландшафтознавство* вивчає натуральні або докорінно не змінені людиною ландшафтні комплекси. Особливості їх господарського освоєння протягом історії розвитку суспільства розглядає *історичне ландшафтознавство*. *Антропогенне ландшафтознавство* вивчає докорінно змінені людиною ландшафтні комплекси – антропогенні ландшафти. Традиційне, історичне та антропогенне ландшафтознавство – підрозділи, складові частини ландшафтної географії. Вони теж мають свої об'єкти, предмети і методи досліджень та історико-ландшафтознавчий підхід, що об'єднує її в досягненні кінцевої мети.

На основі таких досліджень можна займатися ландшафтним плануванням та обґрунтовувати перспективи розвитку будь-якого регіону. При цьому необхідно пам'ятати, що повна заміна натуральної природи антропогенною, натуральних ландшафтів антропогенними не лише не забезпечить збалансованого розвитку регіону чи країни, але й значно прискорить їх руйнацію. Збалансованого розвитку можна досягти лише внаслідок збалансованого поєднання в наявній або новій структурі ландшафтів регіону, а потім і в ландшафтній сфері Землі, досконалих у соціально-екологічному аспекті культурних ландшафтів і натуральних ландшафтів, які найбільш надійно гарантують стабільність довкілля за рахунок гомеостазу біосфери.

В Україні реалізувати це завдання надто складно, але поки що можливо. Антропогенні ландшафти займають тут 92-95% території. Вихід – поступове відновлення до умовно-натурального стану майже всіх натурально-антропогенних та частини антропогенних ландшафтів. Межа – співвідношення між культурними й натуральними ландшафтами має відповідати уже встановленій природою «золотій середині» – відповідно 68 і 32 відсотки.

На прикладі окремого регіону – Поділля – розглянемо детальніше, що маємо на початку XXI ст. (табл. 1).

Можна не погоджуватися з такими нормативами. Зрозуміло, що вони будуть неоднакові у різних природних зонах та конкретному регіоні. Однак: а) як далекі ми від ідеалу; б) встановлювати свою «золоту середину» безперспективно.

Таблиця 1. Співвідношення основних видів використання земної поверхні в ідеалі і сучасної території Поділля

№	Види використання земної поверхні	Норми в ідеалі (у відсотках до суходолу)	Сучасне	Раціональне
			у межах Поділля (у відсотках до площі регіону)	
1	Повне збереження природних комплексів (без будь-якого господарського використання)	40	-	28
2	Максимальне збереження природних комплексів (допустиме пересування людей без розбивання табору)	17	0,9-1,5	12-13
3	Збереження природних комплексів з тимчасовим перебуванням відпочиваючих (рекреантів)	18	1-2	16-17
4	Збереження природних комплексів з постійним перебуванням населення	7	2-3	8
5	Урбанізовані території	5-6	8-12	9-10
6	Сільськогосподарсько-промислові ареали	5-7	75-85	23-24

Для збалансованого функціонування ландшафтів України та окремих її регіонів необхідно не лише продовжити вже усталені дослідження, зокрема пізнання окремих класів антропогенних ландшафтів (сільськогосподарських, промислових, лісових і водних антропогенних, рекреаційних тощо), але й розвивати нові перспективні напрями дослідження сучасних ландшафтів. Це буде значно вищий рівень пізнання, що дасть можливість краще зрозуміти їх «глибинну» суть.

До нових і перспективних напрямів досліджень сучасних ландшафтів України відносимо:

- дослідження парадинамічних і парагенетичних взаємозв'язків між ландшафтними комплексами як натуральних, так і уже виділених й частково пізнаних класів антропогенних ландшафтів, зокрема – сільбищних і промислових, сільбищних і дорожніх, сільськогосподарських і лісових антропогенних, сільськогосподарських і дорожніх, тафальних і сільбищних та інших. Динаміка ландшафтів – один з найменш опрацьованих розділів ландшафтознавства. Ще менше публікацій з динаміки антропогенних ландшафтів. Враховуючи наявний досвід, динаміку антропогенних ландшафтів, їх варто вивчати в трьох тісно взаємопов'язаних між собою аспектах: ретроспективний аналіз, динаміка самого ландшафтного комплексу та його парадинамічні й парагенетичні зв'язки з довкіллям. Будь-які ландшафтні комплекси формуються не в ізольованому просторі, особливо антропогенні, а вписуються у складну мозаїку наявних ландшафтів. Уже саме формування нового ландшафтного комплексу у відносно збалансованій структурі наявних ландшафтів супроводжується посиленням контрастності середовища та активізацією обміну речовиною й енергією між ними. Утворюються складні й активно діючі парадинамічні й парагенетичні системи;
- актуальними є пізнання процесів взаємодії ландшафтно-інженерних та ландшафтно-техногенних систем з довкіллям, особливо в просторово-часовому аспекті. Часто впродовж життя лише одного покоління людей ландшафтно-інженерні системи зароджувались, активно функціонували й занепадали. Вивчення «досвіду» їх впливу на довкілля допоможе уникнути низки екологічних проблем у майбутньому;
- дослідження вертикальної та висотної диференціації антропогенних ландшафтів і зумовлених ними динамічних процесів. Особливо це стосується сільбищних і промислових ландшафтів, де триває активне формування двоярусної (підземної і наземної) структури унікальних ландшафтних комплексів мають цікаве майбутнє. Висотна диференціація гірських ландшафтів досліджена значно краще ніж рівнинних. Є лише одне монографічне дослідження висотної диференціації рівнинних ландшафтів України (Г.І. Денисик, Л.М. Кирилюк, 2010), де виокремлено чинники висотної диференціації ландшафтів (натуральні й антропогенні), висотно-ландшафтні рівні на прикладі окремого регіону – Поділля – частково розроблено заходи раціонального природокористування з врахуванням висотної диференціації антропогенних ландшафтів;

- дослідження розвитку та функціонування мікроосередкових процесів у структурі антропогенних ландшафтів. Сучасне ландшафтно-і екологічно дестабілізоване середовище характеризується аномально швидкими змінами структурної організації геокомпонентів і ландшафтних комплексів та взаємозв'язків між ними. В таких умовах активно розвиваються мікроосередкові процеси – прояв нових ландшафтних, екологічних, енергетичних, речовинних та інших зв'язків, що формуються в навколишньому середовищі. Їх вивчення є перспективним. З одного боку – мікроосередкові процеси розкривають причини й механізм плинних тенденцій трансформації на локальному рівні та можливу перспективу їх регіоналізації, а з іншого, – враховуючи їх індикаторне значення, відкривається шлях до управління станом природного середовища і можливість запобігання виникненню небажаних або агресивних процесів та явищ на ранніх стадіях їх розвитку;

- дослідження специфіки розвитку похідних процесів в антропогенних ландшафтах. Насамперед це стосується промислових (особливо гірничопромислових) та сільбищних ландшафтів. За минулі 50-60 років активний розвиток похідних процесів спостерігається в усіх класах антропогенних ландшафтів й в усіх регіонах України. У більшості випадків похідні процеси є передбачуваними. Райони їх майбутнього розвитку відомі, а значить прояв небажаних похідних процесів можна прогнозувати, що робить їх дослідження перспективними;

- дослідження симетрії й асиметрії натуральних і антропогенних ландшафтів та пов'язаних з цими явищами особливостей їх розвитку. У перспективі саме через такі дослідження можна буде вирішити низку проблем, пов'язаних з раціональним природокористуванням у межах височин, передгірських й гірських територій. Не було б у природі симетрії й асиметрії, не було б різноманіття ландшафтних комплексів. Невипадково й «золотий поділ» асиметричний;

- дослідження унікальних та оригінальних антропогенних об'єктів і територій. У структурі антропогенних ландшафтів не лише виокремлюють оригінальні, але й унікальні території та об'єкти, частина з яких уже зараз є складовими національної спадщини. Більше того, почали активно розвиватися окремі напрями вивчення такої спадщини, зокрема індустріальної, а в майбутньому перспективними будуть й інших – сільськогосподарської, лісопромислової, сільбищної, бєлігеративної тощо.

Безперечно, що у подальшому нових природничо- і суспільно-географічних напрямів досліджень буде значно більше, а окремі, можливо, стануть основою нових, особливо стикових, наук. Так чи інакше, але їх виокремлення та розвиток буде доказом розвитку географії загалом.

В.І. Олеценко (Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України)

На мій погляд, у нинішніх умовах ми маємо бути більш динамічними щодо визначення предмета, методів географічних досліджень. Потенціал географічної науки є потужним для вирішення багатьох питань, пов'язаних, наприклад, з територіальною організацією суспільного життя, територіального розвитку, вирішення питань формування того середовища, в якому проживає людина, зокрема це і питання адміністративно-територіального устрою. Щойно ми закінчили працювати над черговою версією закону «Про адміністративно-територіальний устрій України». Долучення до питань, пов'язаних з формуванням системи територіальної організації суспільного життя в широкому контексті, це те, де можуть бути затребувані сучасною державною системою інтереси, можливості, потенціал, знання географічної молоді. Мені видається важливим також виділити теоретичну географію як спеціальність для захисту дисертацій. Слід також детальніше диференціювати напрям досліджень в географії, коли йдеться про УДК. Важливим є й питання про зв'язок географії з суміжними сферами, суміжними науками. У цій частині, говорячи про особливу інтегративну роль права, мені б здавалося, що у підготовці фахівців-географів, у розвитку географічних досліджень мало б бути більше приділено уваги правовим аспектам. Географічна наука за своїм статусом, за своєю сутністю є, можливо, більш системною ніж багато інших наук, більш складною. І з цією функцією вона має йти на контакти з представниками інших наук, будучи впевненою у тому, що саме ця системність і потрібна сучасному суспільному розвитку. А для цього нам потрібно мати якийсь мінімальний обсяг знань у тих сферах, з якими ми збираємося працювати, і зрозумівши їх проблеми, дати їх у географічній інтерпретації, що, на мою думку, витребувано сучасною практикою життя. Разом з тим, нам слід намагатися шукати порозуміння для консолідації наших думок, оскільки в суспільстві перемагають консолідовані думки.

І.О. Діброва (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Серед ключових напрямів семінару виділено й питання про берегові зони. Наше повідомлення стосується берегових зон великих рівнинних водосховищ.

Актуальність цієї тематики пов'язана з надмірною експлуатацією ресурсів берегової зони великих рівнинних водосховищ та ненормованим антропогенним навантаженням на її складові частини. Для об'єктивної оцінки сучасного стану берегової зони великих водойм, а також прийняття й реалізації ефективних оптимізаційних рішень необхідною постає ідентифікація берегових геосистем, яка проводиться з позицій конструктивної географії, ландшафтної екології та гідроінвайронментології. Загалом під ідентифікацією геосистем берегової зони розуміємо полікритеріальний аналітично-прикладний процес взаємопов'язаних між собою та взаємодоповнюючих операцій-складників, серед яких вирізняють етапи геотонного, хоричного структурування та геоекологічно-функціонального районування (І.О. Діброва, 2008; В.М. Самойленко, І.О. Діброва, 2008).

На першому етапі цієї методики берегова зона великих рівнинних водосховищ розглядається як певний тип ландшафтної макромези у вигляді буферної геосистеми, який названо береговим макрогеотонном. Структурування останнього представлене просторовим виділенням меж та основних субструктур (мезогеотонів): узбережної, прибережної й хвилеприбійної підзон, а також додаткових мета-теральної (заузбережної) та інфра-аква-теральної підзон.

В основу другого етапу методики ідентифікації покладено трансформований до об'єкта досліджень позиційно-динамічний принцип, який найбільше відповідає структуроутворювальним відношенням у береговій зоні (при його певному доповненні парагенетичним і генетико-морфологічним підходами і врахуванні відношень гідрофункціонування та наявності аква-теральної частини берегового макрогеотону). При цьому просторово виділяються різноманітні природні геосистеми: берегові парадинамічні райони з їх підрайонами; берегові ландшафтні яруси; берегові ландшафтні смуги. Розроблено типологічну класифікацію ландшафтних меж берегової зони як класифікацію берегових каркасних меж (динаміки геосистем) цієї зони. Згідно з нею вирізняється 16 таксонів – від гіперкласу до варіанта каркасних меж.

Етап геоecологічно-функціонального районування представлений модельним вирізненням і тестуванням рівня стану певних таксонів районування. При цьому розрізняють його три складові: ініціальне структурування (берегова зона розглядається як мезогеосистема, утворена перетином “базової” берегової природної підсистеми - таксонів хоричного структурування - природно-антропогенною і антропогенною та об'єднанням усіх трьох підсистем з підсистемою каркасних меж); параметризацію (визначається рівень стану всіх позиційно заданих структурних складників берегової зони, включаючи таксони районування, запропоновано способи та критерії встановлення основних різновидів стійкості природних геосистем, зокрема фазово-антропоізаційної); оцінювально-функціональне структурування (вирізняються таксони геоecологічно-функціонального районування берегової зони водосховищ як природно-антропогенної геосистеми, що синергічно синтезують всі три їх підсистеми з урахуванням каркасних меж та геотонних структур).

Для покращення ситуації в береговій зоні великих рівнинних водосховищ важливими постають, крім рекомендацій щодо ідентифікації геосистем, визначення шляхів оптимізації природокористування. Запропоновано послідовність виконання етапів оптимізації, включаючи створення математично-картографічної моделі.

Н.П. Герасименко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

На сучасному етапі особливо актуальними є дослідження глобальних змін клімату, впливу їх на природні умови, а також особливостей прояву на певному регіональному рівні. Встановлення закономірностей розвитку ландшафтів у минулому створює основи для обґрунтування прогнозу їх майбутніх змін під впливом природних факторів. Особливо важливе значення для палеогеографічного прогнозування мають дослідження еволюції палеоландшафтів протягом голоцену і протягом етапів – аналогів голоцену, перш за все останнього міжзледеніння. Як палеогеографічний інструмент визначення стійкості зональних ландшафтів України до глобальних кліматичних змін пропонуємо порівняння амплітуди змін типів і підтипів ландшафтів при переході від етапу до етапу з відповідними відхиленнями стадій ізотопно-кисневої кривої Світового океану. Величина цих відхилень є мірилом глобальних кліматичних змін. Співмірні їм за амплітудою зміни типів та підтипів ландшафтів означатимуть значну сенсильність останніх, а відсутність адекватного відображення глобального сигналу у локальному природному архіві свідчатиме про високий ступінь стійкості ландшафтів до змін клімату.

Однією із закономірностей розвитку природи у голоцені є чергування мікроетапів теплого і прохолодного клімату тривалістю 400-600 років (Веклич, 1987, 1996; Зубаков, 1986, 1995), встановлене, зокрема, за коливаннями рівня Світового океану. Оскільки сучасний теплий мікроетап розпочався 130-140 років тому після «малого льодовикового періоду» 13-17 ст., теперішній час відповідає першій його половині з ймовірним природним трендом до зростання теплозабезпечення. Оптимуми попередніх теплих мікроетапів мали місце (зокрема, за даними палінологічних досліджень) близько 1000, 2000, 3000 і 4000 тис. років тому. Отже, актуальним завданням є найдетальніше вивчення палеотемпературних індикаторів (насамперед, літопедологічних і палінологічних) давніх ландшафтів попередніх мікроетапів. Разом із ^{14}C датуванням це забезпечить можливість визначити стрімкість чи повільність переходів між мікроетапами, тривалість оптимуму та його характеристики (платоподібний, ступінчастий, осциляційний). Оптимальними об'єктами досліджень є відклади озер, торфовищ та багатощарових археологічних пам'яток, розташованих в акумулятивних формах рельєфу. Детальне вивчення мікроетапів голоцену (інтервал відбору зразків від 0,5 до 5 см) виконується нині на основі палінологічного, геомагнітного, ^{14}C та літологічного аналізу щорічно ламінованих донних відкладів Сакського озера у рамках українсько-російського проекту «Палеогеографія та клімат Північного Причорномор'я у голоцені» (ДФФД 28.6/038–РФФД).

У пізньому голоцені мікроцикли вологого і посушливого клімату не співпадають однозначно з мікроетапами теплого і прохолодного клімату. Зокрема, реконструкції зональних і підзональних ландшафтів мікроетапів другої половини голоцену у степу східної частини України за розрізами археологічних пам'яток (Герасименко, 2004) відображають і пряме, і обернене співвідношення між тепло- і вологозабезпеченням ландшафтів. На певних часових інтервалах мікроетапам максимального поширення широколистяної рослинності у мішанолісовій зоні

відповідає найбільше поширення сухостепових ландшафтів на півдні України. Згідно з даними палеологічного вивчення відкладів Сакського озера протягом останніх 2000 років відбувалося циклічне чергування фаз посушливого і зволоженого клімату тривалістю 100-300 років (остання волога фаза – від 40 років тому). Подальшим завданням є верифікація цих даних на масовому надійно датованому матеріалі і визначення закономірностей у співвідношенні циклів тепло- і вологозабезпечення ландшафтів. При оцінці стійкості голоценових ландшафтів степу Північного Причорномор'я до глобальних кліматичних змін як показник останніх будуть використані амплітуди коливань рівня Чорного моря, реконструйовані за даними вивчення його північно-західного шельфу (Шмуратко, 2006; Коніков, 2010).

Важливе завдання палеоландшафтознавчого прогнозування полягає у визначенні місця сучасного відрізу історії голоцену у закономірній послідовності стадій, підстадій і фаз міжзледенень – аналогів голоцену. На нашу думку, таким аналогом є кайдацький етап схеми палеогеографічної етапності четвертинного періоду України (Веклич та ін., 1993), сукцесії зональних ландшафтів якого відповідають останньому міжзледенінню. Для першої половини і кайдацького етапу, і голоцену простежено відповідність ландшафтних сукцесій. Визначено напрями подальших досліджень для використання з прогностичною метою закономірностей будови наступної частини сукцесії останнього міжзледеніння. Ці дослідження мають важливе як науково-теоретичне, так і прикладне значення.

А.І. Кривульченко (Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка)

Дуже важливо, що ми розглядаємо питання методології. Стосовно необхідності деталізації географічної науки, її напрямів я, як фізико-географ, сформований на класичних підходах, не бачу необхідності говорити про диференціацію природничої і фізичної географії. Необхідність існує в тому, що ми маємо активніше діяти в прагматичному напрямку, і це має забезпечити попит на наші розробки. Дуже важливим є питання стосовно спеціальностей із захисту дисертаційних робіт. Зокрема, на сьогоднішній день з існуючого списку виключено спеціальності «Біогеографія» і «Географія ґрунтів». Потрібно їх відновити.

П.Г. Шищенко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Насамперед хочу повідомити, що у нас зовсім недавно додалась ще одна спеціальність – «Історія географії», де паспортом визначена не історія досліджень чи установ, а саме історія розвитку думок, концепцій, принципів, ідей і т.п. Стосовно ж природничої географії, не знаю, хто її придумав. Для мене існує фізична географія як така. Відомий вчений, ректор Національного університету «Київський політехнічний інститут» академік М.З. Згуровський в інтерв'ю газеті «Урядовий кур'єр» сказав, що наука України в цілому, і університетська в тому числі, за певними винятками, почала критично відставати від світового рівня. Стосовно географії, судячи з того, що ми бачили на міжнародних конгресах, на мою думку, такого сказати не можна.

Щодо поняття «*ідентифікація*» (від латинського *identifico*), яке трактується як визнання тотожності, ототожнення об'єктів, упізнання. Стосовно ландшафтів я його не сприймаю у такій редакції. Постає питання, які ж ми добираємо ідентифікатори для ідентифікації тих чи інших ландшафтів?

Стосовно публікацій у галузі ландшафтознавства. За останні п'ять років вийшли праці М.Д. Гродзинського (монографія, два томи), М.Д. Гродзинського та О. Савицької (навчальний посібник), В.М. Гуцуляка, О.П. Ковальова. Низку праць видали В.М. Петлін, Г.І. Денисик, плідно у цьому плані працюють географи з Чернівців, Сімферополя. Все це видано вузівськими географами. У деяких авторів на перший план виходить саме та частина, яку називають гуманістичною, гуманітарною, духовною, правда, невідомо, якими одиницями ми зможемо це вимірювати – духовність у ландшафтах. У деяких працях багато ландшафтознавчих концептуальних залежностей, аксіом, законів, закономірностей і т.п. В цьому нічого поганого немає, але напевно потрібно буде скласти спеціальний словник. Ландшафтознавство міцно зайняло своє місце у навчальних планах університетів. Там, де його немає, треба подумати, щоб воно знайшло своє місце. Але якщо ми не повернемося до масових експедиційних польових досліджень ландшафтів, палеоландшафтів, то не будемо мати основи для подальших теоретичних узагальнень.

Актуальним є питання про створення ландшафтної карти України. Якщо ми беремося за ландшафтне планування, наприклад, то без попередньо складених загальнонаукових довідкових ландшафтних карт до нього підступатися не можна. Тут йшлося про те, що нам потрібна суцільна ландшафтна зйомка. Це колосальна робота колосального колективу і колосальних затрат. Але це питання потрібно ставити.

Л.Ю. Сорокіна (Інститут географії НАН України)

Користуючись нагодою, хочу зробити коротке повідомлення стосовно планів нашого Інституту на перспективу. Маю повідомити, що з наступного року наш відділ починає роботу зі створення ландшафтної карти України у масштабі 1:500 000. Ми сподіваємося, що ця робота буде, можливо, певним пілотним проектом для означення важливості таких робіт і перспективи для любювання створення служби з вивчення і картографування ландшафтів на державному рівні. Ми будемо обов'язково консультуватися, залучати всіх ландшафтознавців, хто працює над створенням ландшафтних карт у своїх регіонах, по Україні в цілому.

В.С. Давидчук (Інститут географії НАН України)

У ході роботи семінару ми відчуваємо, що більше уваги приділяється теоретичним проблемам. Напевно, це абсолютно природна реакція на скорочення обсягів та інтенсивності польових досліджень. Слід подивитись на можливі наслідки. Попереднє покоління передало нам естафету культури польових досліджень. За нинішніх умов не слід принаймні стимулювати в молодіжному середовищі зростання потягів до теоретичних побудов. Тому що в разі нагальної потреби, назрілості проблеми теоретичні узагальнення, є, були і будуть продовжуватися. Але йдеться про те, щоб ми з вами передали естафету культури польових досліджень наступному поколінню, це дуже важливо. Не варто нам «розтікатися по древу» до безкінечності і в проблематиці. Можна відсікати свідомо якісь завідомо тупикові гілки. Це по-перше. І по-друге – в стратегії впливу людини на природне середовище слід виставляти чіткі й однозначні науково обґрунтовані перепони на шляху руйнівних способів природокористування, знаходити засоби просування таких рішень аж до нормативних або законодавчих актів. В такому разі, на мою думку, це буде спрацювати і на методичному рівні, і на розв'язання завдань, пов'язаних з інформаційним забезпеченням наших прикладних розробок.

Л.Г. Руденко (Головний редактор “Українського географічного журналу”)

На завершення розгляду цієї теми слід відмітити, що у процесі роботи семінару прозвучали два гострі питання – це потреба у теоретичному осмисленні всього здобутого і значному посиленні прагматичної функції географії. Нам слід значно посилити участь в обговоренні актуальних питань сучасності, активно займати свою нішу. Згідно з Постановою Президії Національної академії наук України ліквідовано Раду по вивченню продуктивних сил України, створюється Інститут екології природокористування і сталого розвитку. Це при тому, що в цьому напрямку майже під такою назвою функціонують два інститути. Крім того, в Інституті географії є відділ природокористування і сталого розвитку, в інших відділеннях Академії наук існують інститути, які займаються економікою природокористування. Це свідчить про те, що немає координації й розуміння усіх цих проблем.

Стосовно ландшафтознавства – доцільно створити спільну лабораторію між географічним факультетом КНУ та Інститутом географії для цілеспрямованої роботи зі створення ландшафтної карти України при залученні усіх ландшафтознавців, які працюють в регіонах. У нас в Інституті відбулися два семінари, присвячені ландшафтному плануванню і його застосуванню в Україні з використанням європейського досвіду, європейського розуміння ландшафту. У семінарах брали участь фахівці з Німеччини. У них бачення ландшафтного планування зовсім інше, дещо схоже з тим, що в нас називалося територіальним плануванням або територіальними комплексними схемами охорони природи, районним плануванням і таке інше. Але вони бачать у цьому підході перспективу і ми, як Інститут географії, заключили з Берлінським технічним університетом договір про співпрацю. Наша позиція базується на тому, що не маючи природної основи ландшафтів і не знаючи, що з ними зробила людина, ми не вийдемо на основні завдання цього ландшафтного планування – визначити існуючі конфлікти, які виникають внаслідок того, що людина в процесі господарської діяльності не враховувала особливості природи, її властивості, передбачити їх подальший розвиток та розробити заходи для їх подолання і запобігання.

Загалом, дискусія, що відбулась, є важливим кроком до розуміння обговорюваних питань і подальшого їх опрацювання.

ТЕМА 3. «КОНСТРУКТИВІЗМ У СУЧАСНІЙ ГЕОГРАФІЇ»**Г.П. Підгрушний** (Інститут географії НАН України)

Перш за все варто розглянути питання, що являє собою **суспільна географія**? Це закономірний етап розвитку географічної думки і оформлення його як нової дисципліни, чи це вся та сукупність знань, яка була накопичена економічною і соціальною географією? Предмет дослідження суспільної географії, на мою думку, – це **територіальна організація суспільства**, і всі ніби з цим погоджуються. Але розуміння цієї категорії, судячи з низки публікацій, яка з'явилася останнім часом, не однозначне. Багато фахівців схиляється до думки, що предметом дослідження і об'єктами суспільної географії є ті ж форми територіальної організації виробництва, промисловості, систем розселення і т.п. Але все це досліджувалося в рамках економічної і соціальної географії, тобто виходить, що суспільна географія є сумою всіх тих попередніх здобутків. Я вважаю, що все ж предметом дослідження суспільної географії є дещо інші об'єкти, ніж ті, які ми звикли досліджувати у попередній період. Очевидно, що об'єктами суспільної географії мають бути комплексні інтегральні форми життєдіяльності суспільства. Не просто форми зосередження промисловості чи систем розселення, а саме комплексні форми, які являють собою складні інтегровані суспільно-територіальні комплекси. І в принципі, в географічній науці тією чи іншою мірою вже сформована ієрархічна система цих об'єктів, починаючи від локалітетів, які представляють собою окремі виробничий об'єкт, навколо якого формується сельбищна система, сам соціум, який тут живе. У своїй сумі ці локалітети об'єднуються, формуючи населені пункти, останні розростаються і виникають великі міста, агломерації, навколо них в зонах їхнього впливу відбуваються процеси регіоноутворення і створюється складна ієрархізована система взаємопов'язаних об'єктів, які і є об'єктами дослідження суспільної географії,

тобто інтегральні форми. Закони розвитку цієї складної ієрархізованої системи, механізми, за якими ця система функціонує, ще до кінця не пізнані. Безперечно, що предметна область суспільної географії досить широка, і ми можемо констатувати той факт, що багато об'єктів, які входять в цю область, вивчають й інші дисципліни (історія, урбаністика, регіоналістика, руралістика та ін.), тоді закономірно виникає питання, а яка ж роль в цьому суспільної географії?

На мою думку, роль суспільної географії в дослідженні такого складного предмета як територіальна організація суспільства є визначальною, тому що кожна із названих дисциплін акцентує увагу на своєму конкретному об'єкті, а роль суспільної географії в цих дослідженнях інтегруюча, тому що суспільна географія охоплює всю систему взаємозв'язаних територіальних компонентів життєдіяльності суспільства, починаючи від міста, групи міст, агломерацій, регіонів, як дуже складну самоорганізовану систему із синергетичними властивостями. Якщо враховувати цю інтегральну сутність об'єкта суспільно-географічних досліджень, то мабуть саме з цього випливає той прагматизм в географії, якого так сьогодні нам не вистачає.

Перше, на чому слід наголосити, – це об'єктивність реальних процесів, які відбуваються в системі територіальної організації суспільства. Другий важливий аспект – суто конструктивний, прагматичний, – це те, що ієрархізована система населених пунктів, міст, агломерацій і регіонів являє собою той субстрат, у межах якого поширюються інновації, різноманітні соціально-економічні мережеві структури. По суті дуже часто ці нові мережеві структури, які розвиваються зараз в суспільстві, значною мірою визначають соціально-економічний розвиток території. В цьому контексті постає, на мою думку, абсолютно прагматичне завдання: визначити ті територіальні комплекси, фокусні точки простору, де буде отриманий максимальний економічний ефект, максимальна економічна віддача від інвестицій, від тих видів діяльності, які будуть розвиватися. Але ще більше завдання, і тут повинна саме суспільна географія відіграти свою роль, полягає в тому, щоб визначити ті точки, де вкладені інвестиції якраз спричиняють максимальний мультиплікативний ефект для розвитку тієї чи іншої території, для розвитку того чи іншого населеного пункту, регіону, групи міст і т.п. У такого роду розробках мають бути зацікавлені саме представники управлінських структур і в містах, і в окремих регіонах.

Н.В. Багров (Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского)

Если с позиций прагматизма посмотреть на миссию современной географии, а об этом уже говорилось в работе «География в информационном мире», на юбилейном заседании совета по фундаментальным проблемам географии, в вышедшей недавно монографии «Устойчивое ноосферное развитие региона», где на примере Крыма мы рассматривали и проблему, и существующие решения, то сейчас я хотел бы обратить внимание на три аспекта.

Первый аспект. Сегодня, в эпоху глобализации и тех трансформационных процессов, которые происходят в мире, перед географией стоит задача как бы переоткрыть заново то, что было открыто. Эта функция переоткрытия – очень глобальная по своим масштабам, очень глубокая, она конечно будет решаться каждой страной по-своему в зависимости от размеров, от тех задач, которые стоят перед страной. Ну, скажем, для России это проще, они и раньше приростались Сибирью, и сейчас в своем будущем развитии они будут ориентироваться на Север, на Арктику, которая также располагает большими запасами природных ресурсов.

В Украине ситуация иная, и надо искать новые рычаги развития. В связи с этим мне кажется целесообразным выступить инициатором в некоторых вопросах. Например, есть отраслевые кадастры – земельный, водный и т.д., но настало время, когда должны быть **комплексные природо-средовый, ресурсо-средовый кадастры** всей территории Украины и ее регионов. Эта задача имеет и общегосударственное, и региональное значение. Вокруг нее могли бы объединить усилия не только географы, но и специалисты других направлений, используя современные методы и высокие технологии. Если бы мы досконально знали, чем располагает та или иная конкретная территория, и научно обосновано управляли природопользованием, это дало бы хороший результат – подняло бы имидж и географии, и Украины.

Второй аспект. Всемирный банк ежегодно публикует свои отчеты. Отчет за 2009 год назван «Новый взгляд на экономическую географию». И там совершенно четко сформулировано трехуровневое измерение. Доказывается, что бы не говорили, но как было неравномерное развитие, так оно и будет по всему миру. Что бы мы не говорили, но увеличение доходов приводит к концентрации производства, а эта концентрация, если есть соответствующие институты и инфраструктура, стимулы, формирует различные виды интеграции, затем идет рост городов и т.д. Поэтому, на мой взгляд, мы отстаем в том смысле, что нам (эконом-географам) надо переосмыслить многие базовые понятия нашей науки (территориально-производственный комплекс, разделение труда, уровни развития и т.д.) с новых позиций. Мы должны подумать, какой может быть адекватная реакция географии на эти процессы. И если мы найдем свое место в решении этих вопросов, география как наука будет более востребована в обществе.

Третий аспект. Нам надо всем уже вслух и громко говорить о том, что действительно человечество сейчас находится на этапе перехода биосферы в ноосферу. Я знаю, что понятие «**ноосфера**» многими не воспринимается, я знаю и о том, что некоторые доказывают, что это сказка и т.д. Но то, что мы находимся на совершенно новом этапе развития, это совершенно понятно. И сегодня, если мы не будем формировать общество, которое будет иметь устойчивое ноосферное мировоззрение, то никогда той гармонии, которая должна существовать между

природой и обществом, человек не достигнет. Да, говорил В.И. Вернадский, ноосфера родится в буре и грозе, говорил о том, что не одно поколение еще будет ждать наступления ее по-настоящему. Говорил и о том, что она не будет сразу воспринята, а надо формировать ноосферномыслящее меньшинство. И роль географии в его формировании очень велика. Мы в своем университете очень серьезно над этим задумались. В.И. Вернадский был нашим вторым ректором и мы считаем своим долгом выступить в роли центра ноосферологии. Сейчас активно вводится курс ноосферологии, есть проект создания музея ноосферы. То есть, надо создавать такой центр, который бы выполнял и научную, и обучающую, и просветительскую миссию, формируя биосферное мировоззрение.

К.А. Позаченюк (Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского)

На основе обзора статей, поступивших в третью тему, я попытаюсь связать конструктивную географию и состояние геоэкспертной деятельности в Украине. **Геоэкспертная деятельность** – это, по сути, мнения высококвалифицированных, опытных специалистов или группы специалистов по определенному вопросу. Почему же необходима геоэкспертиза? Это видно, исходя из сложности объекта географического исследования, в том числе господства линейных процессов в этих сложнейших природно-хозяйственных геотехнических системах и в то же время наличия блока неопределенностей, которые связаны со множеством причин, начиная от элементарного незнания конкретной личностью или наукой и заканчивая теми точками бифуркации, вероятностными закономерностями и т.д., свойствами размытости, по которым устроены наши ландшафты, а отсюда – и неопределенность и неоднозначность границ и т.д. Можно предположить, что с ростом значимости в географии точных методов исследования и информационных технологий геоэкспертные методы также будут развиваться, и их роль будет достаточно значимой. Даже в настоящее время геоэкологическая экспертиза выступает не только как научно-практический вид деятельности, но и как метод принятия решений.

Сейчас есть все основания утверждать, что география входит в новый этап своего развития, но развиваемся мы за счет внешних процессов. Например, судя по тематике поступивших в наш блок статей, в географии очень интенсивно развиваются экологические аспекты. Но экология заставляет изучать процессы, которые происходят в ландшафте. Одна из причин невостребованности географии в том, что мы не можем объяснить функционирование ландшафта, систему связей на элементарном уровне, то есть мы снова возвращаемся к развитию географии за счет внутренних процессов – процессного. В будущем будет необходим специалист комплексный, со знаниями не только по экологии, а гораздо шире – природопользователь, природовед, который будет владеть знаниями и социальной географии, и экономической географии.

Если говорить конкретно о конструктивной географии, то и она имеет на себе отпечатки развития общей географии. В прошлом веке доминировала парадигма рационального природопользования. На современном этапе целью является ноосферное развитие, сохранение, устойчивое функционирование целостной системы, которая должна быть сформирована при взаимодействии природы и общества. В этих условиях парадигму рационального природопользования следует заменить парадигмой адаптивного или коадаптивного природопользования, которая складывается во многих отраслях географии, и главная ее идея – это вписать хозяйственную деятельность в природные свойства. Но тогда основная задача конструктивной географии будет состоять в том, чтобы на каждой территории оценить степень этой коадаптивности как функции в зависимости от множества факторов, это не только совместимость со свойствами отдельных компонентов ландшафтов, но и совместимость с нормативно-законодательными документами, потенциалом, возможностями самоочищения ландшафта и т.д. Потенциал развития конструктивной географии в том, что мы должны более активно признать тот факт, что в настоящее время ландшафт представляет собой сложную целостную систему, в которой нельзя разводить чисто природное и чисто хозяйственное.

И в этом плане – то ландшафтное планирование, которое сейчас возрождается в Украине, и тот зарубежный опыт, который уже существует, показывает, что такое планирование не заключается в планировании естественных элементов ландшафта, а в планировании территорий с интенсивным и экстенсивным характером развития, с ограничивающими нормативно-законодательными формами природопользования, а также экологически чистыми технологиями, нетрадиционными источниками получения энергии и т.д. Естественно, изучение закономерностей организации ландшафта, которые на локальном или мезорегиональном уровне как раз и делают ландшафт той системой колоссальной разнообразности на одной и той же территории, также позволит конструктивной географии больше учитывать эти закономерности, а следовательно более адаптивно вписываться в систему природопользования.

Говоря о конструктивной географии и геоэкспертологии, экологической экспертизе, нельзя не остановиться на законодательной базе по этим вопросам. Первоначально в Украине экологическую экспертизу осуществляли по Закону 1991 года «Про охорону навколишнього природного середовища», где в разделе об экологической экспертизе было написано, что равные права имеет государственная экологическая экспертиза и общественная. В Законе «Про екологічну експертизу» 1995 г. роль общественности уже сводилась к тому, что выводы общественной экологической экспертизы может учесть государственная экспертиза. Это идет в разрез с международной практикой, где без общественного слушания банки не открывают финансирования, в том числе и для иностранных инвестиций в Украину.

В дальнейшем следует развивать упредительную функцию экологической экспертизы, то есть шире проводить предпроектную экологическую экспертизу, чтобы лучше адаптироваться к тем природным условиям, к тем реалиям, которые существуют в ландшафте (если понимать под ландшафтом сложную природно-хозяйственную систему). Географы должны занимать более активную позицию в отношении экологической экспертизы территории, в том числе предпроектной.

І.В. Гукалова (Інститут географії НАН України)

Ми обговорюємо питання про конструктивізм у географії. У свій час академік І.П. Герасимов зазначав, що на відміну від описово-пізнавальної науки, географія повинна стати наукою перетворюючою, тобто конструктивною. Конструктивну функцію географія активно реалізувала на стику і фізичної, і економічної, і пізніше соціальної географії. Але наразі словосполучення «*конструктивна географія*» вживають уже не так часто. І, можливо, одна з причин цього – це те, що дуже широке коло проблем було поставлено перед конструктивною географією, дуже широке коло проблем вона намагалася вирішити, замінюючи іноді звичну фізичну чи економічну географію, чи більш традиційну стару прикладну географію, тобто географію, яка реалізувала себе в конкретних проектах. Але скоріше через те, що з 90-их рр., коли розпочалися глибинні економічні, соціальні, політичні трансформації, став активно впроваджуватися екологічний підхід в широкому його розумінні, концепція сталого (збалансованого) розвитку, почали формуватися перші ознаки інформаційного суспільства, тобто звернулися не тільки до природоцентризму, а й до антропоцентризму.

Сучасна наука стала потребувати категорій, які зорієнтовані і на дослідження природи, і на дослідження соціуму, людей, умов їх життя в конкретній країні чи регіоні. Незважаючи на популярність категорії «*якість життя населення*», ми маємо різні підходи, різні рівні аналізу цієї категорії. Є щонайменше макро-, мезо-, мікрорівень, на яких варто аналізувати цю категорію.

На нашу думку, слід вирішувати дві наукові проблеми. Перше – це опрацювання в рамках географічної методології цієї інтегральної категорії, яка поєднує і суспільні, і природні умови життя в одному понятті в рамках класичної суспільно-географічної методології.

Друге – створення концепції власне якості життя для сучасного українського суспільства. З суспільно-географічної точки зору не доцільно отожднювати якість життя населення з тією якістю, що визначається наявністю товарів чи послуг. Якість життя населення – це унікальне поєднання рівня життя, його характеристик з унікальним способом життя тієї чи іншої територіальної спільності людей, природними, соціально-економічними умовами, географічними особливостями розвитку і, звісно, соціально-демографічними характеристиками безпосередньо самого населення. Якщо до цього додати ще характеристики самого населення (якість, професійно-кваліфікаційні характеристики, статево-вікову структуру з певними особливостями), ми будемо казати про добробут. Якщо все це ми прив'яжемо до певних атрибутивних характеристик території, до певного географічного положення, яке теж має глобальний вплив на розвиток тієї чи іншої соціально-економічної ситуації, ми отримаємо ту якість населення, яка є на тій чи іншій території. Тому ми завжди формуємо декілька визначень, і ці визначення якості життя в різних роботах не протирічать одне одному, просто їх рівень різний. Свого часу ми структурували поняття якості життя, виділили певні сфери взаємодії (еколого-економічної, соціально-екологічної, соціально-економічної та ін.), а для окремих територій ключовим може бути, наприклад, фактор комфортності природних умов. Формуються певні типи якості життя, зумовлені наявністю співвідношення окремих складових. Наприклад, є європейські рівні зарплат, рівні викидів в навколишнє середовище (екологічне нормування), є певні нормативи у дуже вузькому колі питань, але немає нормативу для того, щоб визначити: це європейська якість життя, тому що вона унікальна для кожного регіону, відповідно до його соціальних, економічних, природних, ментальних характеристик, особливостей розвитку політичної ситуації.

На нашу думку, мета регіональної політики, територіального планування полягає не в збільшенні територіальної гомогенності суспільства, не в зближенні рівня якості життя, про що йдеться у багатьох публікаціях економістів, соціологів, а в досягненні оптимального і збалансованого поєднання всіх аспектів цієї якості, тобто переведенні їх у площину органічної солідарності на глобальному рівні. Саме за допомогою застосування категорії якості життя можна отримати інтегральний образ суспільства в його взаємодії з навколишнім середовищем на більш високому теоретичному рівні, ніж це може бути в будь-яких інших науках.

С.А. Лісовський (Інститут географії НАН України)

Нині тема *збалансованого чи сталого розвитку* активно обговорюється, є чимало теоретичних напрацювань. Досвід показує, що концепція збалансованого розвитку є міждисциплінарною і має охоплювати розробки практично всіх галузей наукового знання. Їх можна згрупувати за такими трьома стратегічними напрямками: вивчення природи нашої планети як середовища існування людства і джерел ресурсів, можливостей природних комплексів зберігати здатність підтримувати антропогенне навантаження і динамічну рівновагу; дослідження суспільства, яке пов'язане з природою діалектичними зв'язками; дослідження взаємодії суспільства і природи, законів, закономірностей цієї взаємодії, механізмів їх дії тощо. Саме географія в зв'язку зі своєю специфікою як одна з фундаментальних наук, яка вивчає територіальні аспекти взаємодії суспільства і природи, має величезний

потенціал, який, з одного боку, дозволить об'єднати дослідження всіх галузей, а з іншого, – ця комплексна тема об'єднує різні гілки самої географії. Значна роль географічних досліджень полягає в тому, щоб забезпечити єдину систему планованих дій, заходів переходу суспільства на збалансований розвиток на всіх рівнях – від державного до локального.

Ми вважаємо, що особливе значення географічних проблем сталого (збалансованого) розвитку – це регіональний рівень. Це розуміють, зокрема, у Європі, де є такий, наприклад, документ як «Принципи просторового розвитку європейських країн». Проблема полягає в тому, що до цього часу представники суспільно-географічного і фізико-географічного напрямів не мають єдиного усталеного понятійно-термінологічного апарату, підходів.

Стосовно питань адміністративно-територіальної реформи у контексті можливих змін щодо керування регіональним розвитком України на сьогодні великою проблемою є відсутність координації різних плануючих інституцій міністерств і відомств. Україна до цього часу не має своєї стратегії, концепції сталого розвитку, яка була б прийнята на вищому державному рівні. Тому завдання для географів у плані забезпечення збалансованого розвитку – кординувати дослідження, питання регіонального планування і брати участь у формуванні законодавчих актів; важливим є також участь географів у проведенні екологічної експертизи, впровадження географічної експертизи (однієї з перших стадій) стосовно функціонального зонування чи вибору пріоритетних напрямів узгодженого розвитку регіонів України. І це все – в напрямі посилення конструктивізму географії, виходу напрацювань географів у практичну площину.

М.І. Фащевський (*Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*)

Ефективне адміністративно-територіальне управління є важливою і водночас надзвичайно складною проблемою сьогодення України. Її успішне вирішення значною мірою залежить від розробки досконалої методології, яка базується на спеціальних міждисциплінарних дослідженнях.

Наявність значних відмінностей у територіальній структурі господарства та соціальних умовах життя населення значною мірою зумовлена нинішнім недосконалим адміністративно-територіальним устроєм, нерозробленістю теоретичних засад формування адміністративно-територіальних одиниць та адміністративно-територіального устрою загалом з урахуванням його сучасних принципів та чинників. Нинішній устрій та адміністративне управління зорієнтовані більшою мірою не на безпосереднє державне управління господарською діяльністю чи створення правових засад такого управління, а здебільшого на адміністрування шляхом наказів і розпоряджень. Це і зумовлює необхідність подальшого розвитку теорії й методології адміністративно-територіального устрою держави та його модернізації.

Серед визначених ключових напрямів третьої теми семінару є й питання про географічну суть адміністративно-територіальні реформи. Нинішні проблеми адміністративно-територіального устрою значною мірою зумовлені нерозробленістю теоретичних засад формування адміністративно-територіальних одиниць та адміністративно-територіального устрою в цілому з урахуванням його сучасних принципів та чинників. Нинішній устрій та адміністративно-територіальне управління зорієнтовані більшою мірою не на безпосереднє державне управління господарською діяльністю чи створення правових засад такого управління, а на адміністрування, тобто виконання контрольних функцій. Це і зумовлює необхідність розроблення методології адміністративно-територіального устрою.

Насамперед це стосується визначення сутності наукових понять **“адміністративно-територіальна одиниця”** і **“адміністративно-територіальний устрій”** (АТУ). Поглиблений аналіз сутності поняття **“адміністративно-територіальна одиниця”** дає підстави розглядати його як соціально-економічну та адміністративно-політичну єдність і разом з тим – як елемент територіальної організації господарства і суспільства взагалі. Таке визначення глибше розкриває сутність явища, на відміну від спрощеного перерахування одиниць устрою, який є у законодавчих документах.

Сутність адміністративно-територіального устрою характеризується сукупністю й територіальною організацією різноманітних типів адміністративно-територіальних одиниць, в яких державні органи управління здійснюють виконавчо-розпорядчі організаційні функції щодо реалізації прийнятих органами влади завдань та є безпосередніми суб'єктами управління соціально-економічним та політико-адміністративним будівництвом в регіонах. Таке визначення істотно поглиблює розуміння процесу устрою не як простого поділу території на частини, придатні для діяльності органів влади, а як територіальну організацію публічної діяльності державного управління для досягнення поточних і стратегічних цілей.

Методологічні підходи, які визначають суть державного управління, базуються на принципах субсидіарності, децентралізації та партнерства. Вони служать зростанню ефективності управлінської діяльності щодо адміністрування та управління пошуком ресурсів розвитку, зростання економічного і соціального рівнів, покращення умов життя населення кожної адміністративно-територіальної одиниці.

Безпосередніми принципами адміністративно-територіального управління є удосконалення адміністративно-територіальної організації управлінської діяльності як одного з видів суспільного поділу праці, упорядкування адміністративних статусів і функцій базових одиниць адміністративно-територіального устрою, удосконалення структури і повноважень органів державного управління різних адміністративних рангів.

Географія може взяти участь у розробленні ідеології й методології АТУ шляхом реалізації теорії територіальної організації господарства і розселення населення, особливостей життєдіяльності людей, соціально-економічного і природно-господарського районування як бази утворення одиниць. Це в 1923 р. була така ідеологія, яка на цьому базувалася. Ми від цього відстали. На мою думку, АТУ має базуватися не на поділі території, а потім формуванні на цих частинках адміністративних органів, а на теорії регіональної просторової організації суспільства з наперед заданими властивостями його територіальних одиниць, якими є соціо-еколого-економічні і політико-правові раціонально організовані системи в їх єдності.

Стосовно теми, що розглядається сьогодні - *територіальної організації суспільства* – на мою думку, варто розглянути питання щодо регіонально-просторової організації суспільства. В європейських країнах це напрям основний, а можливо – єдиний.

Щодо *стійкого розвитку*. Тут проблема в «сутності устійливості розвитку в умовах активізації нестабільності» – природної, суспільної, будь-якої. А коли йдеться про збалансований розвиток, тобто про збалансованість, слід уявити її сутність і структуру балансів, їх узгодженість в часі й просторі. Причому все це базується на закономірностях, а закономірність – це міра прояву закону, потім - його синергетичний ефект.

О.М. Фащевська (Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України)

Методологія формування одиниць адміністративно-територіального устрою базується головним чином на чисельності населення певного регіону або на людності населених пунктів. В умовах нестабільної демографічної ситуації такий підхід щодо визначення певного типу адміністративно-територіальних одиниць, зокрема малих та дрібних за людністю сіл, є недосконалим. Часто в селі, яке вважається адміністративно-територіальною одиницею, проживає лише кілька осіб. Не встановлено і чітку залежність між людністю населеного пункту, його адміністративним статусом та ефективністю діяльності державних органів щодо надання населенню адміністративних послуг. Часто для цього не вистачає матеріальних і фінансових засобів у зв'язку з відсутністю місцевої економічної бази, що також залежить від адміністративно-територіального устрою. Зазначене і зумовлює актуальність подальшого удосконалення методологічних засад формування мережі адміністративно-територіальних одиниць.

Для обґрунтування адміністративно-територіального устрою і розміщення його одиниць необхідна система знань про просторовий розвиток господарства, розселення населення і суспільства загалом. Це дозволить більш обґрунтовано визначити шляхи удосконалення адміністративно-територіального устрою держави. Ще одним важливим чинником трансформації адміністративно-територіального устрою є сучасні реалії глобалізації та регіоналізації. Нинішня епоха глобалізації ставить нові складні завдання перед регіональними органами влади щодо забезпечення життєдіяльності людей в кожному населеному пункті. Провідна організаційна роль у процесі розвитку регіонів належить органам державного управління. Суб'єктами розвитку регіонів є як органи влади, так і населення певного регіону. В умовах зростання ролі місцевого самоврядування у різноманітних питаннях життєдіяльності людей дедалі вагомішою стає взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування і формування на цій основі мережі одиниць адміністративно-територіального устрою.

А.І. Доценко (Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України)

Перше питання, яке я хотів би розглянути, – це *територіальна організація суспільства*. Дійсно, це поняття давнє. В Україні крім територіальної організації виробництва, конкретно займаються й територіальною організацією розселення. Це перспективний напрям, один із важливих у плані територіальної організації суспільства. Пріоритетним напрямом суспільно-географічної науки є географія розселення населення, об'єкт дослідження якої - поселення, соціально-економічний розвиток поселень. Це близька наука, але не в складі географії населення. Другий напрям цієї науки, я вважаю, - це процеси трансформації розселення в умовах суспільних трансформацій.

Друге питання стосується *адміністративно-територіального устрою*. Доповнюючи М.І. Фащевського, я хочу сказати, що на цьому базовому рівні формування адміністративно-територіальних одиниць – це сфера географів. Тому що юристи, які розробляють сутність поняття адміністративно-територіальної одиниці, розуміють три рівні: регіонів, районів, рівень базовий – поселення. Ми вважаємо, що одиниця – це поселення. Але вони розуміють поселення по-іншому. У проекті закону про адміністративно-територіальний устрій населений пункт – це адміністративно-територіальна одиниця. Крім того, є ще невеликі поселення і спеціальні поселення. У названому документі залишили поселенські утворення. Це поселення до 200 жителів – хутори, так звані службові поселення. І вони теж повинні бути адміністративно-територіальними одиницями. Поселення і населений пункт я розумію як одне й те ж саме поняття.

С.І. Ішук, О.В. Гладкий (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Важливим та актуальним є суспільно-географічне дослідження агломераційних форм *територіальної організації суспільства* в нових соціально-економічних умовах розвитку України. Агломерації мають характер емерджентної, внутрішньо структурованої, багатоконпонентної системи і створюють додатковий соціально-економічний (синергетичний, агломераційний) ефект завдяки зростанню економічної активності населення, підвищенню продуктивності праці, темпів розвитку науково-технічного прогресу, рівня комплексності

господарства і територіальної інтеграції його елементів тощо. Дослідженню агломераційних утворень присвячені праці багатьох вчених. В Україні, зокрема, це І.О. Горленко, А.І. Доценко, В.І. Захарченко, С.І. Ішук, Л.М. Корецький, О.К. Кузьмінська, Р.І. Литвиненко, К.В. Мезенцев, В.І. Нудельман, Я.Б. Олійник, М.М. Паламарчук, Ю.М. Палеха, Г.П. Підгрушний, М.Д. Пістун, Ю.І. Пітюренко, Л.Г. Руденко, А.В. Степаненко, Д.М. Стеченко, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій. Однак, в якості окремих форм територіальної організації суспільства в ринкових умовах агломераційні утворення детально не розглядались.

Саме тому об'єктом цього дослідження є агломерації як специфічні форми територіальної організації суспільства, а предметом - особливості їх формування і розвитку в ринкових умовах та механізми створення додаткового економічного ефекту від агломерування. Метою дослідження є висвітлення функціонально-структурних особливостей агломераційних форм територіальної організації суспільства, а завданнями - встановлення сутності агломераційних утворень, закономірностей їх формування та принципів розвитку, визначення їх характерних рис та розкриття механізмів формування додаткового економічного ефекту.

Агломераційні форми територіальної організації суспільства в трактуванні різних наукових шкіл є компактно щільно урбанізованою та концентрованою територією, в межах якої знаходиться декілька міст різного рангу та функціонального типу і відбувається перерозподіл господарських функцій між центральними і периферійними територіями, зміна механізмів формування ефективності господарювання (О.В. Гладкий, 2008).

Ядра агломерацій характеризуються одночасно найвищими показниками антропогенної перетвореності ландшафтів, концентрації населення, розвитку динамічного ринкового середовища, піонерністю, прогресовизначальністю, модульністю, репрезентативністю тощо. Вони формуються на постіндустріальних засадах господарювання. Найбільший пріоритет в них отримують галузі соціального комплексу, ринкової інфраструктури, науки, інформаційної та комунікаційної діяльності, формуючи цим додаткові конкурентні переваги розвитку господарства та створення кращих умов для життєдіяльності людей. Тому периферійні території агломерацій визначаються більшим індустріальним розвитком, ніж ядра, оскільки мають вигідні економічні умови, зумовлені агломераційним ефектом території.

Агломераційні форми територіальної організації суспільства характеризуються також значною економічною ефективністю розвитку за рахунок використання специфічних соціально-економічних переваг, що полягають у формуванні специфічного агломераційного ефекту території (V. Henderson, 2000). Він виникає за рахунок підвищення рівня забезпеченості агломерованих підприємств земельними і трудовими ресурсами на приаерних периферійних територіях одночасно з утриманням високого рівня інженерного обслуговування та підтримується через близькість підприємств до ліній комунікацій, а також через тісну взаємодію із соціальним комплексом ядра. В результаті скорочуються затрати на виробничий процес, поліпшується обслуговування, ефективно використовуються інформаційні ресурси та інновації.

На основі аналізу попереднього матеріалу можна виділити фундаментальні властивості агломераційних форм територіальної організації; їх доцільно поділити на декілька груп: територіально-розселенські, виробничо-економічні, соціально-економічні, природно-екологічні властивості.

Отже, агломераційні форми територіальної організації суспільства – це складні об'єкти суспільно-географічних досліджень, що є осередками ринкових і підприємницьких сил держави, поширення інновацій і ноу-хау, активізації міжнародних зовнішньоекономічних зв'язків та формують значний додатковий соціально-економічний ефект розвитку господарства. Їх комплексне дослідження є перспективним напрямом подальших наукових розвідок суспільної географії.

С.П. Сонько (Уманський національний університет садівництва)

До розмов про лідерство географії у вирішенні екологічної проблеми вона йшла досить тривалий час (напевне від А. Гетнера, а може й від І. Канта). Загострення ж цієї проблеми, яке було зафіксоване у доповідях Римському клубу, мало б піднести нашу науку на нові висоти парадигмального рівня. Але цього не сталося. Лідерство захопили лауреати Нобелівської премії переважно від економіки і дуже рідко від природничих наук. Але, найголовніше, ці лауреати - громадяни тих країн, які завжди робили і продовжують робити найбільший внесок у загострення глобальної екологічної проблеми. Тобто, завдання у таких науковців насправді дуже далекі від реального вирішення цієї проблеми.

З часів В.Б. Сочави та В.С. Преображенського неначебто розпочався новий методологічний сплеск, результатом якого стала поява на світ категорії «геосистема» і нового напрямку – *геоекології*, яка заклала потужний підмурок під конструктивну географію. На жаль, на сьогодні і геоекологія, і конструктивна географія є здебільшого «речами у собі», або ж «тим, чим займаються географи», причому географи країн на пострадянському просторі.

У зв'язку з цим складається враження, нібито з самого початку сформувалися дві абсолютно самостійні, незалежні одна від одної сюжетні лінії, одна – це невпинне загострення глобальної екологічної проблеми; друга – намагання її вирішити. Про це свідчать і обидва всесвітні форуми (Ріо-1992 та Йоганесбург-2002), і лавиноподібна поява нових термінів похідних від «екології», і повсякденна спекуляція на «сталому», а сьогодні вже на «збалансованому» розвитку... Але, що найголовніше, – зростаюча віддаленість від кінцевого результату – конструктивного вирішення глобальної екологічної проблеми. Навіть активізація 10-15 років тому методологіч-

них пошуків (постнекласика та ноосферний напрям), яка не встигає і сьогодні, не змогла реанімувати серйозного ставлення до географії, як до науки дійсно конструктивної. Це не дивно. Звідки ж узятись конструктивізму, коли сучасна світова економіка продовжує розвиватись за рахунок природних ресурсів планети (згадаймо, які країни не погоджуються підписувати Кіотський протокол?), а географічний конструктивізм у кращому випадку закінчується (ще не почавшись) ресурсними оцінками (кадастри, експертиза), які впевнено, логічно, але усе ж таки алармістськи ведуть до усіляких обмежень? Таким оцінкам додають ваги сучасні інформаційні технології, зокрема геоінформатика. Але хто ж із серйозних інвесторів погодиться вкладати гроші у «обмеження»? Звідси – глухий кут і найбільше розчарування у розвитку екологічного (фундаментального?) напрямку географії, бо ідея обмежень все ж таки виходить з парадигмального рівня, зокрема з теорії біосферної саморегуляції В.Г. Горшкова. За даними цього відомого російського ученого світове землеробство спричинює емісію вуглецю у атмосферу на 10% більшу, ніж його емісія від спалювання всього викопного палива. Який свідомий учений-географ після цього наважиться стверджувати, що підвищення врожайності сільськогосподарських культур – це благо для природних екосистем?

На глибоке переконання автора, конструктивним щодо вирішення екологічної проблеми може виявитись прикладний рівень географічних досліджень, особливо сучасних – зеленого туризму, логістики (в тому числі й екологічної), соціальної інфраструктури, надзвичайних ситуацій. Саме при розробленні конкретних проектів із названих напрямів залишається можливість якось «обмежити», «інвестувати», «запобігти». Але наскільки близько будуть допущені саме географи до прийняття кардинальних рішень – велике питання і водночас – надія.

Відтак, необхідно констатувати, що на сьогодні стара добра географія залишається наукою мрії та романтизму, незважаючи на глобалізацію, ринкову економіку, економічну кризу і т.ін. Разом з тим, вона була, є і залишатиметься фундаментальною наукою, яка до останнього часу давала відповідь на запитання «Як?», «Яким чином?» і не намагалась відповісти на запитання «Чому?». Бо це запитання завжди тягне низку інших, головне з яких «Як зробити так, щоб було краще?». Сьогодні, щоб було краще, потрібні кошти. Грошей для географії у держави немає, бо географи багато знають, зокрема, що робити з Чорнобильською зоною, яким має бути сталий розвиток, яке природокористування вважати збалансованим, кінець-кінцем, де знаходиться Кот' Дівуар та багато чого іншого, за чим здебільшого стоять реальні обмеження нещадної експлуатації природних ресурсів, а відтак – зменшення прибутків правлячої еліти.

В.В. Путренко (Інститут географії НАН України)

Представляємо результати *математико-картографічного моделювання електоральної ситуації в Україні* – експериментального дослідження, яке було виконано у відділі картографії Інституту географії на основі результатів президентських виборів 2010 року.

Мета дослідження – визначення підходу до політико-географічної типізації території України, дослідження сучасної електоральної поведінки населення України за підсумками президентських виборів-2010 засобами математико-картографічного моделювання.

Основні підходи дослідження ми побудували на поняттях «електоральний тип», «електоральна культура», «електоральна поведінка». Інформаційна база – результати виборів президента України. Застосовано методи аналізу основних компонентів і типізації території України на основі подібності ознак електоральної поведінки. Були обрані основні групи факторів: географічне положення, етнокультурні (національна і культурна самоідентифікація, мовне середовище, релігійна структура), соціально-економічні (демографічна ситуація, рівень освіти, соціальний статус, урбанізованість, забезпеченість соціальною сферою і якість життя населення, економічний розвиток території та розподіл населення за сферами діяльності). Роль цих факторів розкрито через показники: частка українців у населенні регіону, частка населення, що вважає українську мову рідною, кількість релігійних організацій на одну особу, доходи населення на одну особу, валовий регіональний продукт на одну особу, частка населення, зайнята у промисловості, частка міського населення регіону. Високу важливість показали перші п'ять показників.

Розподіл сумарних та часткових факторних навантажень по регіонах відображено на карті, з якої видно, що на заході важливими є частка українців, частка людей, для яких українська мова рідна, кількість релігійних громад, на сході – валовий регіональний продукт, частка міського населення.

Був використаний також метод побудови кластерів Кахонена на основі нейромереж. Було враховано голоси, набрані кандидатами, кількість голосів «проти всіх», кількість недійсних бюлетенів. Дослідження проводилося по 225 виборчих округах, які на сьогодні існують, кожен нейрон представлений одним округом. Виявлено, що є кластер, який об'єднує Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську області, для яких традиційно притаманна підтримка правих національних ідей. Другий кластер – Рівненська, Житомирська, Хмельницька області, які вирізняються високою часткою сільського населення, високою часткою україномовного населення, високою часткою в національному складі українців. Третій тип - перехідний, характерний для урбанізованих територій, це Київ і частина Київської області. Закарпаття виділилося як окремий багатонаціональний регіон, який має свої особливості в голосуванні і поведінці населення. Наступний пояс, який об'єднує південь – Одеська, Миколаївська, Херсонська Дніпропетровська і частина Харківської області, де певну роль відіграє кількість російськомовного населення та росіян і водночас значна частина українського сільського населення, яке в

більшій своїй частині готове підтримувати національні ідеї. Ще один кластер – це АР Крим, Донецька, Луганська, Запорізька і частина Харківської області, той сектор, який традиційно є основним сектором підтримки Партії регіонів.

Отже, в процесі дослідження було виявлено основні етнокультурні та соціально-економічні групи факторів, які впливають на електоральну поведінку, також різницю між поведінкою в сільських регіонах і на урбанізованих міських територіях.

І.О. Горленко (Інститут географії НАН України)

Одне із завдань семінару – з'ясувати *місію географії*, але я її зовсім по-іншому розумію. Є таке поняття в економічній політиці – «місія підприємств», тобто, що вони роблять для суспільства. Я вважаю, що є внутрішня місія географії – це розвиток нашої теоретико-методологічної бази, методичного апарату для того, щоб ми могли успішно виконувати зовнішню функцію; зовнішня функція – це те, що ми можемо запропонувати. Було б дуже добре, якби ми зрозуміли, що конструктивізм – це те, чого вимагає наша зовнішня функція – щоб ми давали конструктивні розробки. Якщо ми розробимо науково обґрунтовану стратегію, я не кажу про програму розвитку певного регіону, як це ми колись робили, і покажемо, які галузі, які ресурси там є, і запропонуємо тому регіону, то це буде саме те, що потрібно зараз державі.

Стосовно *суспільної географії*. Теза про неї була висунута в моїй доповіді на нараді в Луцьку з географії населення. Суспільна географія – це не економічна і соціальна, вона сформувалася з того життя, яке ми вивчаємо. Нині настільки ускладнилися суспільно-природні відносини, що з'явилися проблеми, які не входили ні в економічну, ні в соціальну географію. Це територіальна організація суспільства, що набагато ширше, це якість життя населення, збалансований розвиток, тобто нові об'єкти. А вже потім окремо йдуть економічна, культурна, політична, релігійна, соціальна географія – вони всі залишаються, у них є свої предмети.

Стосовно ноосфери, на мій погляд, те, про що говорив В.І. Вернадський, – це одне, а те, про що думаємо ми зараз, – це інше. Я це розглядаю як один з останніх етапів цивілізаційного розвитку людства. Але, на мій погляд, нам до ноосфери ще дуже далеко, ми бачимо, як все нині ускладнилось, зокрема щодо балансу інтересів на планеті загалом.

Є.І. Стеценко (заступник Головного редактора «Українського географічного журналу»)

У багатьох виступах сьогодні фігурують поняття «економічна географія», «соціальна географія», «соціально-економічна географія», «суспільна географія», при цьому чітко не окреслено предмет і об'єкт цих наук, часом вони перетинаються. Якщо простежити трансформацію об'єкта цього комплексу наук лише за українськими енциклопедичними виданнями, то об'єктом досліджень сучасної **економічної географії** є *соціально-економічні територіальні системи* (М.М. Паламарчук, УРЕ, 2-е вид., 1979, т. 3, с. 527-528); **соціальна географія** вивчає закономірності і фактори виникнення і розвитку *територіальних відмінностей у соціальних структурах* (М.Т. Агафонов, УРЕ, 2-е вид., 1983, т. 10, с. 342; в літературі є посилання на працю Б.С. Хорева «Территориальная организация общества», 1981), а за М.Д. Пістун (Географічна енциклопедія України, 1993, т. 3, с. 220) – територіальну і комплексно-пропорційну *організацію соціальних структур* у конкретних суспільно-історичних і природних умовах; **соціально-економічна географія** – територіальну організацію життєдіяльності суспільства (М.Д. Пістун, О.Г. Топчів, Географічна енциклопедія України, 1993, т. 3, с. 221-222). І все це корелює із загальним визначенням поняття «**суспільні науки**» як сукупності наук, предметом дослідження яких є *соціально-економічні, політичні, ідеологічні закономірності розвитку суспільства і суспільних відносин, а також духовна культура* (УРЕ, 2-е вид., 1984, т. 11, кн. 1, с. 79).

У третьому томі ГЕУ, який вийшов майже 20 років тому, вміщено низку статей з означенням «суспільно»: «Суспільно-географічне положення» (О.М. Паламарчук), «Суспільно-географічні закони» (М.Д. Пістун), «Суспільно-територіальний комплекс» (О.М. Паламарчук). Останній визначається як найбільш інтегрований об'єкт соціально-економічної географії.

Особливо слід привернути увагу до статті В.А. Поповкіна «Територіальна організація суспільства», яка є, як стверджує автор, предметом дослідження економічної і соціальної географії, а також політичних, юридичних та інших наук.

Територіальна організація суспільства деякими авторами нині трактується як предмет **суспільної географії**, яка, на відміну від економічної і соціальної географії, досліджує комплексні інтегральні форми життєдіяльності суспільства (порівняймо з попередніми визначеннями).

Розгортається й дискусія щодо співвідношення фізичної географії та природничої географії. Безумовно, в процесі розвитку будь-якої науки розширюється її предметна сфера, долучаються нові об'єкти дослідження, але це ще не є підставою для виокремлення нових наук.

Стосовно географії з класичним вирізненням комплексів природничо-географічних і суспільно-географічних наук виокремлення будь-якої окремої науки пов'язано з переглядом, узгодженням класифікації всієї системи географічних наук. Всі ці питання слід розглядати в комплексі і не лише в контексті напрямів наукових досліджень, а й спеціальностей для захисту дисертаційних робіт, фаху, який здобувають випускники ВНЗ.

Безумовно, географія вийшла далеко за межі своєї початкової функції – описової, але залишається саме географією, а ми – географами.

П.Г. Шищенко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Свого часу я був у складі комісії, яка розробляла нові стандарти для середньої школи і брав участь в обговореннях нового навчального шкільного плану. В ньому є градації предметів: математика – окрема панель, природознавство, суспільні науки або суспільствознавство. І ось хтось вирішив, щоб фізична географія була в природознавстві, а економічна й соціальна – в суспільствознавстві. Ми проти цього виступили разом з Я.Б. Олійником, у міністерстві доводили, що в Академії наук географія єдина, вона в системі наук про Землю, і таким чином відстояли свої позиції. Проте я не впевнений, що настануть ще якісь часи і комусь захочеться відправити нас, цю частину, до суспільствознавства, а потім вони об'єднаються. Тому, як на мене, економічна географія не освоїла в свій час того, що називається глибоким науковим економічним аналізом, що міг стати її підвалиною. Суспільна географія має вивчати суспільні процеси, якими зараз займається соціологія. Оце база для суспільної географії, а не якісь там об'єкти чи комплекси. Якщо цього не буде, не буде підвалини, то ця дисципліна матиме таку ж роль як і соціально-економічна географія. Щодо того, що вас не затребують, то скажіть будь-ласка, шановні економіко-географи, коли ви нарешті домовитесь і складете єдину схему суспільного чи соціально-економічного районування території України? В одного 6 районів, у другого 9, в третього 11. Ну, то яка довіра до нас як до науки? Це поширюється безпідставно на всю географію. Але ж не вся географія, мабуть, перебуває в стані кризи. Кліматологи і метеорологи могли б на вас ображатися, картографи теж. І геоморфологи (додає В.П.Палієнко).

В.П. Палієнко (Інститут географії НАН України)

Високо оцінюючи результати роботи нашого зібрання, я хочу все-таки зауважити, що баланс інтересів природників і суспільників не був витриманий. Ставимо за головне завдання, щоб наші ці дві гілки працювали в одному руслі, щоб результат був для суспільства позитивним, то ми маємо зберігати баланс інтересів. Я сподіваюся, що в майбутньому, в перспективі ми зможемо провести семінар, де б питання природи посідали важливе місце. Варто подумати над тим, в якому стані природнича географія і які перспективи її розвитку.

Л.Г. Руденко (Головний редактор «Українського географічного журналу»)**ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО**

Обговорення трьох тем, визначених для цього семінару, засвідчило, що навіть обмеження дискусії ключовими напрямками не забезпечило можливості постановки всіх запланованих питань. Деяких з них, зокрема питання регіоналізації інтегрального потенціалу території, практично тільки торкнулися. Це ж стосується кадастрів, ландшафтного планування, еволюційного розвитку геосистем. Фактично вони залишилися за рамками нашого обговорення. Дискусії показали, що немає потреби вводити в оману самих себе і можливих користувачів введенням нових термінів. Завжди була, є і мабуть буде математика, хімія, біологія, геологія і таке інше. Я думаю, що в межах тих напрямів і тих термінів, які існують у нашій науці, не треба відкривати нове і вводити «гео» ...то-то, це можливо під загальною назвою географії, а вона може розвиватися шляхом і інтеграції, і диференціації.

Сучасне розуміння понять «неогеографія», «неокартографія» викладено, зокрема, у зданій до друку праці «Інформаційне картографування в Україні: стан і проблеми реалізації», окрема стаття була опублікована в «Українському географічному журналі».

Щодо інвайронментальних підходів ініціатива, як відомо, належить Римському клубу. В Україні ще на 8 з'їзді Українського географічного товариства у Луцьку у 2000 р. І.Г. Черваньов пропонував, щоб ми розглянули і затвердили тлумачення поняття «інвайронментологія». Нагадаю, що відносно цього є різні точки зору. Наприклад, у своїх кількох книжках В.Г. Горшков доводить, що є тільки одна можливість зберегти життя на землі – це біотична регуляція. К.С. Лосєв у своїй праці «Міфи географії» серед різних міфів назвав міф щодо сталого розвитку. Він це підтверджує рядом фактів, що існують і на світовому рівні, і в Росії. Але разом з тим, іншої парадигми, яка б спонукала людину думати про шляхи розвитку у XXI столітті, немає. Інститут географії зараз бере участь у виконанні кількох важливих документів. Спільно з п'ятьма інститутами ми підготували Концепцію сталого розвитку, яка була передана від імені Президії Національної академії наук України на розгляд Верховної Ради. На жаль, такий документ досі не прийнято. Виконуються ще дві роботи за участю кількох інститутів, це «Індикатори сталого розвитку» і розробка Стратегії сталого розвитку.

Учасникам семінару було запропоновано у письмовій формі викласти ключові проблеми географічної науки, як теоретичні, так і прикладні, а також шляхи вирішення цих проблем. Вони узагальнені у таблиці 1.

За задумом організаторів семінару передбачалось вивісити зелені (теоретичні напрями) і білі (прикладні напрями) карточки на дошку для подальшого обговорення цих напрямів учасниками семінару з метою зближення позицій учасників щодо більш узагальненого визначення ключових проблем географії і способів їх вирішення. Через обмеженість у часі ця робота була не завершена і пропозиції учасників семінару вміщені в таблиці в тому вигляді, що були запропоновані. Їх осмислення і пропозиції щодо узагальнення може здійснити кожен, хто цікавиться теоретичними і прикладними питаннями географії та викласти свою позицію в наступних публікаціях. Мене ж особисто дещо здивувала розбіжність наведених визначень щодо теорії географії і включення до них питань організаційного характеру, питань розмірності об'єктів дослідження, або доцільності започаткування (відновлення) окремих напрямів розвитку географічної науки.

Таблиця 1. Ключові проблеми географічної науки, визначені учасниками семінару, та способи їх вирішення

Ключові проблеми	Способи вирішення
Теоретичні питання	
Питання єдності географічного знання	Удосконалення теоретико-методичних засад географії, виходячи із сучасних реалій на різних рівнях Створення координаційного центру з географічних досліджень
Чітке формулювання предметно-об'єктної сфери географії, її постулювання та інституціональне закріплення	Окреслити специфіку географії в системі наук Брати активнішу участь у наукових заходах, ініційованих представниками інших наук
Усталення географічної термінології	
Глибша інтеграція фізичної і суспільної географії	
Геосистемний підхід у географії – напрями, ранжування (ієрархія), механізми, взаємозв'язки тощо	
Формування інтегрального напрямку теорії та методології географічної науки, що розглядає ландшафтну (географічну) оболонку Землі як цілісний об'єкт географії	Створити комісію для розроблення програми Розроблення нової дисципліни «Загальна теорія ландшафтної оболонки» або «Соціоприродна організація ландшафтної оболонки Землі» Переглянути навчальні плани з підготовки географів з метою посилення інтегрального підходу до ландшафтної оболонки Землі і формування відповідного курсу (дисципліни)
Відсутність типових, усталених для природничих наук правил дослідження	
Відсутність системних досліджень	
Зосередження уваги на місцевих проблемах без координації досліджень на національному рівні	
Дослідження країн та регіонів світу	
Структуризація суспільно-географічної складової географії як системи наук, які всебічно досліджують стан геосфери	
Розроблення теорії мережної територіальної організації виробництва	
Вдосконалення суспільно-географічних засад адміністративно-територіального устрою України	
Дослідження географічних аспектів духовності	
Питання адаптивної взаємодії суспільства і природи як складових частин єдиної цілісної системи	Вивчення механізму взаємодії господарської і природної підсистем, оцінка ступеня їх коадаптації у рамках єдиного ландшафту
Прикладні питання	
Спрямування географічних досліджень на вирішення пріоритетних прикладних проблем із застосуванням новітніх технологій	Конкретизація результатів наукових досліджень та верифікація їх на практиці Пошук і пропозиція про виконання «гарячих» тем, що фінансуються Розширення польових досліджень

Реалізація конструктивізму у географії у конкретних сценаріях з виходом на сталий розвиток	Конструктивна співпраця з владними структурами щодо комплексного розвитку території, посилення представництва географів у органах державної влади та управління
Розробка конкретних питань природокористування, зокрема, спрямованих не на зростання добування й залучення у виробництво природних ресурсів, спираючись на пріоритетні напрями розвитку постіндустріального виробництва	Введення спеціальності «природокористування»
Відсутність впорядкованої інформаційної бази для вивчення земної поверхні	Проведення державного знімання для складання карти ландшафтів України
Низький ступінь формалізації географії і, відповідно, недостатнє практичне впровадження результатів	
Розроблення питань планування території в умовах формування інформаційного суспільства	Інтенсифікація інформаційної складової – утвердження в свідомості суспільства сприйняття географії як конструктивної науки про планування території на засадах збалансованого розвитку
Інтеграція ГІС до всіх напрямів географічних досліджень	
Розширення викладання географії у середній на вищій школі	Удосконалення системи географо-українознавчої освіти (запровадження загальноуніверситетського курсу «Географія України» тощо Інтеграція географічної науки в академічних установах та ВНЗ
Питання мобільності географічних стандартів у вищій школі	Залучення географів – науковців до розроблення стандартів географічної освіти

Після обговорень учасниками семінару внесено такі узагальнюючі **пропозиції**:

- 1) Створити робочу групу для розробки географічного тлумачного словника основних географічних понять і термінів, почати пошуки фінансової підтримки для діяльності цієї ініціативної групи.
- 2) Відновити координаційну роботу з питань розвитку географічної науки і географічного бізнесу, можливо через Національний комітет географів України. Активізувати роботу щодо залучення української географічної науки до європейських світових програм.
- 3) Рекомендувати Науково-методичній раді з географії Міністерства освіти і науки приступити до оновлення програми з вивчення географії в школі з урахуванням сучасного теоретичного надбання у розвитку географічної науки.
- 4) Організувати обговорення через Інтернет-форум гасла наступного з'їзду Українського географічного товариства «Географія – діалог культур» – порівняння стану та розвитку географічної науки у різних культурах світу.
- 5) Вважати доцільним проведення подібних наукових форумів раз на три роки із конкретизацією ключових тем для обговорення (теорія, методологія, прикладні дослідження).
- 6) Узагальнити матеріали семінару та опублікувати їх основні положення в «Українському географічному журналі» № 1-2011 р.